

Günçavdı, Öner; Küçükçifçi, Suat

**Working Paper**

## Türkiye Ekonomisinde Büyümenin kaynakları ve İstihdam Etkileri (1973-1998)

Discussion Paper, No. 2012/80

**Provided in Cooperation with:**

Turkish Economic Association, Ankara

*Suggested Citation:* Günçavdı, Öner; Küçükçifçi, Suat (2012) : Türkiye Ekonomisinde Büyümenin kaynakları ve İstihdam Etkileri (1973-1998), Discussion Paper, No. 2012/80, Turkish Economic Association, Ankara

This Version is available at:

<https://hdl.handle.net/10419/81635>

**Standard-Nutzungsbedingungen:**

Die Dokumente auf EconStor dürfen zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden.

Sie dürfen die Dokumente nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, öffentlich zugänglich machen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Sofern die Verfasser die Dokumente unter Open-Content-Lizenzen (insbesondere CC-Lizenzen) zur Verfügung gestellt haben sollten, gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der dort genannten Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

**Terms of use:**

*Documents in EconStor may be saved and copied for your personal and scholarly purposes.*

*You are not to copy documents for public or commercial purposes, to exhibit the documents publicly, to make them publicly available on the internet, or to distribute or otherwise use the documents in public.*

*If the documents have been made available under an Open Content Licence (especially Creative Commons Licences), you may exercise further usage rights as specified in the indicated licence.*



## **TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU**

TARTIŞMA METNİ 2012/80

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

### **TÜRKİYE EKONOMİSİNDE BÜYÜMENİN KAYNAKLARI VE İSTİHDAM ETKİLERİ (1973 – 1998)**

**Öner Günçavdı ve Suat Küçükçifçi**

Bu çalışma "EKONOMİK BÜYÜMENİN DİNAMİKLERİ VE İSTİHDAM:  
KAYNAKLAR VE ETKİLER", başlığı ile Doç. Dr. Bilin NEYAPTI  
editörlüğünde hazırlanan ve 2005 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer  
almaktadır.

**Eylül, 2012**

# ***TÜRKİYE EKONOMİSİNDE BÜYÜMENİN KAYNAKLARI VE İSTİHDAM ETKİLERİ (1973 – 1998)***

*Öner Günçavdı* \* ve *Suat Küçükçifçi* \*\*

## **1. GİRİŞ**

Günümüzde dünya ekonomisinde önemli dönüşümlere şahitlik etmekteyiz. 19. yüzyıldan bugüne dünyanın ekonomik ağırlık merkezini oluşturan gelişmiş batılı ekonomiler artık üretimdeki liderliğini geliştirmekte olan ülkelere bırakmıştır. Dünya üretiminin yarısından fazlası geliştirmekte olan ve piyasa ekonomilerini benimsemiş ülkelerde gerçekleşmektedir. Bu dönüşümün bir parçası olan Türkiye ekonomisi de, benzer bir dönüşüme 1980'li yıllarda başlamış ve bu yöndeki dönüşüm Avrupa Birliği perspektifi ile birlikte halen devam etmektedir (Arıcanlı ve Rodrik, 1990; Togan, 2004; Hoekman ve Togan, 2005). Daha kontrollü ve sanayileşme hedeflerinin gerçekleşmesi için yoğun devlet müdahalelerine dayanan, iç talebe dayalı bir sanayileşme stratejisinden, dışa dönük ve uluslararası rekabete açık bir gelişme stratejisine doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm süreci ekonomideki kaynak dağıtım mekanizması olarak piyasayı referans almayı amaçlarken, piyasanın ve bu piyasayı yapacak olan unsurların olmayışı kamu otoritesini birtakım reform çabaları içine sokmuştur. Bu reform hareketlerinin temel amacı piyasanın ekonomik kaynak kullanımının alternatif maliyetlerinin ulusal ve uluslararası düzeyde kaynak kullanım maliyetleri ile uyumlu hale getirilmesidir. Bunun gerçekleştirilebilmesi uluslararası ekonomi ile bütünleşmiş piyasaların oluşturulması ile mümkün olacaktır. Bu amaçla, başlangıçta ticaret rejimi ve finansal sektöre yönelik serbestleşme ve reform süreci başlatılmıştır. Serbestleşme çabalarının tamamlayıcı unsuru olarak kamu maliyesinin de ekonomik rasyonaliteye uygun yeniden yapılandırılmasına çalışılmıştır. Bu ve benzeri reform çabaları bugüne kadar Türk kamuoyunun gündeminde yer almıştır. Ancak son zamanlarda bu yaşanan dönüşümün toplumsal hayatımıza olumsuz yansımalarıyla da karşı karşıya kalmaktayız. Özellikle Türkiye ekonomisinin ardı ardına yaşadığı ekonomik krizlerin ardından gerçekleştirdiği yüksek büyüme hiç bir şekilde istihdam artışı getirmemektedir (Günçavdı ve Küçükçifçi, 2004; Gürsel vd., 2004).<sup>1</sup> Bu durum kamuoyunda ulaşılan büyüme oranlarının güvenilirliği konusunda da endişelere neden olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye ekonomisinde tarihsel olarak büyümenin kaynaklarının neler olduğunu incelemektir. Çalışmada, ekonomide yaşanan yapısal dönüşümlerin büyümeye kaynaklık eden faktörler üzerinde ne gibi etkiler yaptığı incelenirken, Türk ekonomisinin 1973 yılından günümüze gösterdiği yapısal dönüşümün istihdam üzerine yansımaları da analiz edilecektir. Bu çalışmanın konu ile ilgili yapılan diğer çalışmalardan en önemli farkı, Türk ekonomisinin dönemler itibarıyla yapısını gösteren endüstrilerarası akım tablolarından yararlanıyor olmasıdır. Bu nedenden ötürü sektörel düzeyde yapılacak olan incelemelerimizde, büyümenin talep yönlü kaynakları üzerinde

\* Prof. Dr., Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi İstanbul Teknik Üniversitesi, guncavdi@itu.edu.tr.

\*\* Doç. Dr., Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi İstanbul Teknik Üniversitesi, suat@itu.edu.tr.

Bu çalışmanın yapılmasında katkılarından ötürü *Türkiye Ekonomi Kurumu*'na, yazımı aşamasında gösterdiği anlayış ve desteklerinden dolayı Bilin Neyaptı'ya teşekkürü bir borç bilmekteyiz. Çalışmamızın ilk şeklinin sunulduğu *13. Ulusal İktisat Sempozyumu*'nun katılımcılarına ve Mersin Üniversitesi'nin sıcak misafirperverliğine teşekkür ederiz. Çalışmanın çeşitli aşamalarında görüşlerinden ve eleştirilerinden yararlandığımız Ertuğrul Tokdemir'e de bu fırsatla teşekkür eder, çalışmamızda tüm dikkat ve özenimize rağmen kalmış olan hataların ve yazılan görüşlerin yazarlara ait olduğunu da belirtmekte yarar görmekteyiz.

<sup>1</sup> 1980'li yıllarda ticari serbestleşme, Türk ekonomisinde üretimin önündeki en önemli kısıtlardan biri olan ithal girdi kısıtlarının giderilmesinde yardımcı olurken, ekonominin ithalat harcamalarının da artmasına neden olmuştur. Günçavdı ve Küçükçifçi (2001) ortaya çıkan bu aramalı ithalatındaki artışın istihdam etkileri üzerinde durmaktadır. Bu çalışmaya göre, ithalatın gerçekleştirilebilmesi için gerekli dövizin bir bölümünün ihracat ile karşılanması ve bu ihracat amaçlı üretimin de, ek üretim faktör girdi talebi yaratacak olması, Türk ekonomisinde sınırlı ölçüde de olsa ek emek istihdamına neden olmuştur. Ancak bu çalışmada sektörel düzeyde sermaye stok verilerinin kullanılıyor olması ve kullanılan bu verilerin ise Köse ve Yeldan (1996)'dan alınan ve sadece 1990 yılına ait olarak raporlanan türetme verileri olması nedeniyle, sadece 1990 yılı referans alınmaktadır; dönemler arasında bir karşılaştırma yapılamamaktadır.

durulmaktadır. İncelemede ekonomideki büyümeye kaynaklık eden sektörler arasındaki değişime dikkat çekilirken, bu yapısal değişimin talep yönlü kaynaklarının neler olduğu üzerinde durulacaktır. Talep yönlü kaynaklar hem ara mal hem de nihai mal talepleri üzerinde etkili olan faktörleri içermektedir. Ekonomi politikalarındaki dönüşüm ve bunun sonucunda değişen harcama yapısı sektörel düzeyde ara mal ve nihai mal taleplerinde de farklılaşmalar ortaya çıkaracaktır. Ekonominin uluslararası rekabete açılması sonucunda, bazı sektörler ithal mal rekabeti ile karşılaşırken, diğer sektörlerde de ihracat önem kazanarak üretim artışlarına neden olabilmektedir. Öte yandan sektörler arasında tamamlayıcılık ilişkilerinin artması sonucunda, sektörler arasında girdi alış verişinde artışlar görülebilir ve bu durum sonucunda ekonomideki ara mal talebi artabilir. Ekonomik büyümeye kaynaklık edecek olan bu talep unsurlarının nispi önemi izlenen ekonomik politikalardan etkilenecek ve bu etkiye bağlı olarak ekonomideki harcama düzeyleri değişecektir. Değişen harcama ve talep koşulları dönemsel olarak bazı sektörleri ön plana çıkarırken, bu sektörlerdeki üretim hacmindeki değişimler o döneme ilişkin ekonomik büyümeye kaynaklık edecektir.

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinin geçirmiş olduğu dönüşümlere bağlı olarak ekonomik büyümeye kaynaklık eden sektörler ortaya çıkartılmakta ve bu sektörlerde büyümeye kaynaklık eden talep unsurlarının neler olduğunun bulgulanmaktadır. Ayrıca son zamanlarda giderek önem kazanan, Türkiye ekonomisinin yeterince istihdam yaratamamasının temel sebeplerinin araştırılması da bu çalışmanın konusudur. Çalışmamız beş bölümden oluşmaktadır. İzleyen ikinci bölümde, ekonomik büyümenin kaynaklarının neler olduğu teorik düzeyde tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde Türkiye ekonomisindeki dönemler itibariyle gerçekleşmiş olan büyüme oranları, buna kaynaklık eden sektörler ve talep unsurları incelenmektedir. Dördüncü bölümde Türkiye ekonomisinin hem sektörel, hem de ekonomi düzeyinde istihdam yaratabilme kapasitesindeki değişimler ve değişimin arkasındaki nedenler incelenmektedir. Beşinci bölüm ise, bu çalışmadan elde edilen sonuçların raporlanmasına ayrılmıştır.

## 2. BÜYÜMENİN KAYNAKLARI

Bu bölümde Türkiye ekonomisindeki büyümenin kaynaklarının neler olduğunun daha ayrıntılı bir şekilde görülebilmesi için kullanılacak yöntem üzerinde durulacaktır. Aşağıdaki analizlerimizde kullanılacak olan bu yöntemin teknik detayları ve matematiksel açıklamaları burada tartışılmayacaktır. Bu tartışmalar için Gregory ve Greenhalgh (1997), Albala-Bertrand (1999), Günçavdı ve Küçükçifçi (2004) ve (2005)'e bakılabilir. Ancak teknik detaya girmeden, bir konunun belirtilmesinde büyük yarar görmekteyiz. Analizimizde Leontief girdi-çıktı modeli esas alınmaktadır (bkz. Leontief, 1951 ve Bulmer-Thomas, 1982). Bu modeller ekonomideki tüm sektörler ve nihai kullanıcılar arasında oluşan girdi ve çıktı akımlarını gösteren sayısal tablolardan oluşmaktadır. Bu tip modellerin en önemli ve hatta bir ölçüde kısıtlayıcı varsayımları ölçüğe göre sabit getiri varsayımı ve üretimde kullanılan girdi paylarının sabit kabul ediliyor olmasıdır.<sup>2</sup> Bunlarla beraber, konumuz açısından bir diğer önemli varsayım ise, emek dahil tüm üretim faktörleri arzının tam esnek oldukları yönündeki varsayımdır.

İncelememizde ekonomik büyümenin talep yanlı kaynakları üzerinde durmamızın nedeni, Türkiye ekonomisinde tarihsel olarak izlenen ekonomi politikalarının niteliğinde aranmalıdır. Çok uzun bir dönem makroekonomik politikaların temel unsurunu devletin kesiminin ekonomide kamu harcamaları yoluyla doğrudan ve/veya dolaylı yollardan yarattığı talep oluşturmaktadır. Özellikle ithal ikamesi sanayileşme döneminde, devlet destekli iç talep yaratmaya yönelik politikalar ekonomideki büyümenin temel kaynağını oluştururken, bu politikaların gereksinme duyduğu mali kaynak ihtiyacı ise, bu tip politikaların temel kısıdını oluşturmuştur. Bu kaynakların yurtiçinden ve yurtdışından elde edilebilirliğine bağlı olarak yurtiçi talep desteklenebilmiş ve böylece ekonomik büyüme sağlanabilmiştir. Bu dönem zarfında nihai talep ve ithal ikamesi gibi unsurlar ekonomik büyümeye kaynak teşkil etmiştir. Ancak 1970'lerin sonunda gelişmekte olan ülkelerin ulaşmayı arzuladığı

---

<sup>2</sup> Çalışmamızda ekonomik büyümenin talep yönlü kaynakları üzerinde durulurken, ekonomide arz yönlü olarak da ekonomik büyümenin kaynağı olabilecek faktörlerin büyümedeki önemi incelenebilir. Özellikle Türkiye gibi uzun yıllar yüksek enflasyon oranlarının yaşandığı bir ülkede, enflasyonun ve siyasi sorunların ortaya çıkardığı belirsizlikler arz yönlü faktöre örnek olarak gösterilebilirler. Ayrıca alt yapı ve emek arzı ile ilgili sorunlar da ekonomik büyümeyi arz üzerinden etkilemektedir. Bu ve benzeri faktörlerin ekonomik büyüme üzerine etkilerinin incelenmesi bu çalışmanın konusu değildir.

yüksek büyüme oranlarının gereksinim duyduğu harcamaların finansmanında kullanılacak mali kaynaklar, uluslararası likiditenin azlığı sebebiyle elde edilememeye başlamış, bu ve benzeri politikalara dayanan gelişme stratejileri dönüşüme uğramak zorunda kalmıştır. Yeni sistem uyarınca uluslar yurtiçi harcamalarının finansmanı için gerekli mali kaynakları ülke içinde bulmaya çalışırken, yurtiçindeki finansal kaynakların istenilen harcamalara doğru mobilize edilebilmesi amacıyla sermaye piyasaları bir takım finansal reformlarla yeniden yapılandırılmıştır. Öte yandan zaten kıt olan ve bin bir güçlkle (ve hatta bazı durumlarda çok büyük toplumsal maliyetlerle) yurtiçindeki yerleşiklerden elde edilen mali kaynakların daha etkin kullanımının da gerçekleştirilmesi gündeme gelmiştir. Bahsi geçen kaynak kullanımında bu ekonomik etkinliğin sağlanması için de uluslararası rekabetin yol göstericiliğine başvurulması düşünülmüş ve böylece dış ticaret rejimi serbestleştirilmiştir. Bu süreçte yurtiçi üretim bir yandan ithal mal rekabeti ile karşılaşırken, diğer yandan yurtdışı talep yerli üretime kaynaklık etmeye başlamıştır. 1980'lerden bugüne geçen sürede, kaynakların etkin kullanılıp kullanılmadığı bir tarafa bırakılırsa, ekonomik büyümeyi belirleyen yurtiçi ve yurtdışı talep unsurlarının nispi önemi zaman içinde farklılıklar göstermiştir. İşte bu çalışma bu unsura tepki olarak hem ekonomi düzeyinde, hem de sektörel düzeyde ortaya çıkan dönüşümü ve bunun büyüme üzerine etkilerinin neler olacağını incelemektedir.

Bu açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, herhangi bir ekonomide veya sektörde üretim miktarındaki değişimin dört farklı kaynağı olduğu düşünülecektir (*bkz.* Günçavdı ve Küçükçifçi, 2004). Bu kaynaklar ve üretim üzerindeki etkileri sırasıyla aşağıdaki gibidir.

- i) **Nihai talep:** Yurtiçi talebin önemli bir unsurunu nihai talep oluşturmaktadır. Özel ve kamu kesiminin tüketim ve yatırımları bu talebin unsurlarını oluşturmaktadır. Bu unsurlardan kamu harcamaları ve yatırımları doğrudan doğruya hükümetlerin kontrolindedir ve Türkiye gibi bir ekonomide kamu maliyesinde en önemli yeri tutmaktadır. Son yıllara kadar kamu harcamaları ve kamu eliyle yapılan çeşitli transfer ödemeleri hükümetlerin sıklıkla başvurmuş oldukları politika aracıdır. Dolayısıyla nihai talebin büyüme üzerine yapacağı etki büyük ölçüde kamu harcama düzeyinin bir fonksiyonu olacaktır. Kamu harcamalarında yapılacak kısıntılar doğrudan nihai talep üzerinden üretim düzeylerine yansiyacak ve ekonomik büyümenin düşmesine neden olacaktır.
- ii) **Yurtdışı talep – ihracat:** Üretime kaynaklık eden bir diğer talep unsuru ise ihracattır. İhraç pazarlarındaki gelir düzeyi ve nispi fiyatlar bu yöndeki talebi belirleyen temel faktörlerdendir. Gelir düzeyini dışsal bir unsur olarak düşünürsek, nispi fiyatlarda ortaya çıkabilecek lehte bir değişim ülke ihracatının artışına neden olacaktır. Bu ulusal paranın değerinin devalüe edilmesiyle ve/veya ihracatçıya birtakım doğrudan teşviklerin verilmesiyle sağlanabilir. Nispi fiyatlardaki bu değişim yurtdışı kaynak sıkıntısının çekildiği dönemlerde herhangi bir mali yükümlülük doğurmadan, mal karşılığı elde edilen bu kaynak miktarı, nispi fiyatlarda kontrollü değişimler sağlanarak arttırılabilir. Dünya ekonomisi ile bütünleşmeye yönelik reformların ekonomide gerektirdiği teşvik mekanizması, daha ziyade ticareti yapılabilen malların ve bu mallar arasında da uluslararası piyasalarda rekabetçi olunabilecek malların üretimlerine yönelik talebin artmasına neden olacaktır. Bu üretim de, ekonominin genelindeki ağırlığına bağlı olarak toplam üretimi etkileyecektir. Fakat ekonomide uluslararası rekabetin kurallarına uyum sağlayacak sektörlerin ağırlıklarının düşük olması ve dünya ekonomisiyle bütünleşme yönünde atılan adımların ardından bu tip sektörlerde ortaya çıkabilecek ithal rekabeti ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiye neden olacaktır.
- iii) **İthal ikamesi ve/veya ithal rekabet:** İthalata konu olan malların yurtiçinde üretimi, ithal ikamesi olarak bilinir ve ulusal üretim hacminde bir artışa neden olur. Öte yandan ithal mallarına yönelen talep, bu malların ülke içinde üretilen mallara yönelik rekabet yarattığına işaret eder ki bu üretim kayıplarına neden olacaktır. Dış ticaret rejiminin serbestleşmeye başlamasıyla birlikte yerli üretim, ithalatın artan etkisine maruz kalmıştır. Özellikle nispi fiyatların ithal malları lehine olduğu ve ithalatın hiç bir kısıtlamaya tabi olmadığı durumlarda yerli üretimin ithalatla ikame edildiği görülmektedir. Bu durum yerli üretim yapısında ithalatla rekabet eden sektörlerin gelişmesine, rekabet edemeyenlerin ise daralmasına neden olacaktır. İthal rekabeti (veya ithal ikamesi) ile karşılaşan mallar ya nihai tüketime yönelik mallar ya da bir başka malın üretiminde girdi olarak kullanılacak olan ara mallar olabilir. Bu itibarla ithal

ikamesi veya ithal rekabetinin üretim üzerindeki etkilerini nihai mallar ve ara mallar için ayrı ayrı hesaplamakta fayda bulunmaktadır.

**iv) Leontief teknolojik değişim:** Bu çalışmada teknolojik gelişme ile kastedilen, sektörlerin ülke içindeki diğer sektörlerle olan girdi alış/verişinde görülen artışlardır. Diğer bir deyişle, sektörlerin özellikle yerli girdi kullanımındaki artışlardır. Herhangi bir sektörün diğer yerli sektörlerden daha çok girdi talep etmesi ulusal ekonomi içindeki üretim artışına olumlu bir katkı yapacaktır. Sektörlerin birbirleriyle olan girdi alış verişlerindeki azalmalar, sektörel üretimde katma değer payının artması anlamına gelecektir. Belki de arzu edilen az çok yerli girdi kullanan sektörler yolu ile ekonomi çapında üretim artışını yakalayabilme diye düşünülebilir.

Ekonomideki üretimin kaynaklarına bağlı olarak, üretimin dönemler itibariyle hangi amaçlara yönelik olarak yapıldığını, toplumsal tercihlerin nasıl bir üretim yapısını gerekli kıldığını görebilmekteyiz. Bazı dönemlerde dış ticaret rejimine yapılan müdahaleler ve kısıtlamalar ile yerli üretime rekabetçi koşullar yaratılarak ekonomide ithal ikamesinin yolu açılabilir. Bu tip politikaların amacı ülkenin sanayileşebilmesi ve ülkede kıt olan döviz kaynaklarının tasarruf edilmesidir. Ancak bu tip müdahaleci uygulamaların sonucunda, sadece yurtiçi talepten desteklenen, korunmaya muhtaç sektörlerin doğması ve bu nedenle de yüksek fiyatlı malların kullanılması teşvik edilmiş olmaktadır. Korumaların ve kısıtlamaların devam etmesi bu ve benzeri sektörlerin gelişmesine neden olmaktadır. Ekonomi, bazı zamanlarda ise uluslararası rekabete açık hale gelebilir. Bu durum uluslararası rekabete girebilecek sektörlerin güçlenip gelişmesine neden olurken, bu rekabete giremeyecek olan ve daha ziyade yurtiçi talebe dayalı sektörlerde ise bu talebin yabancı mallara yönelmesi halinde daralma ve gerileme görülebilir. Eğer bu tip sektörler ekonomide belli bir ağırlığı teşkil ediyorsa, hem üreticileri hem de çalışanları yoluyla ekonomik karar alıcılar üzerinde baskı oluşturabilirler. İzleyen bölümde, yukarıda bahsedilen bu faktörlerin Türkiye ekonomisi üzerinde hangi dönemlerde ne yönde bir üretim artışına kaynaklık ettiği incelenecek; ardından dönemler itibariyle ortaya çıkan sektörler ve bu sektörlerin ortaya çıkmalarında bu büyüme kaynaklarından hangilerinin rol oynadığı bulgulanmaya çalışılacaktır.

### 3. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE BÜYÜMENİN KAYNAKLARI NELERDİR?

İncelememizde kullanacağımız veri kaynağı Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK)'nin belli aralıklarla hazırlayıp yayımlamış olduğu endüstrilerarası mal akım (ya da girdi-çıkıtı) tablolarıdır. Bu özelliği nedeniyle, girdi-çıkıtı tabloları makroekonomik düzeyde ekonominin bütününe ortaya çıkan yapısal değişimlerin görülebileceği önemli bir veri kaynağını oluşturmaktadır (bkz. Bulmer-Thomas, 1982). İncelememizde kullandığımız bir diğer veri grubu ise sektörel düzeyde istihdam düzeylerini gösteren verilerdir. Bu veriler, yine aynı kurumun hazırlayıp yayımlamış olduğu *Hanehalkı İşgücü Anket* sonuçlarından alınmıştır.

Türkiye ekonomisi için yapacağımız incelemede ekonominin 1973, 1985, 1990 ve 1998 yıllarındaki yapısal özelliklerini görebildiğimiz girdi-çıkıtı tablolarını kullanacağız. Bu dönemlerin seçilmesinin nedeni, her bir döneme ait tablonun Türkiye ekonomisinde uygulanan belli politikaların oluşumuna neden olduğunu düşündüğümüz yapıları temsil etmesidir. 1973 yılı, Türkiye'de ithal ikameci politikaların yoğun bir şekilde uygulandığı bir dönemin yapısını yansıtmaktadır. 1985 yılı ise, ekonominin dışa açıldığı ve yeni bir yapılanmaya gittiği ve bu yapılanmanın etkilerinin görülebildiği bir yıldır. Özellikle 1973 ve 1985<sup>3</sup> yıllarının karşılaştırılması bu bir birine zıt ekonomik politikaların neden olduğu yapısal dönüşümün görülebilmesine imkan sağlayacaktır. 1990 yılı da Türkiye ekonomisinde önemli bir dönüşümün yaşandığı döneme işaret etmektedir. Mali açıdan uluslararası finansal piyasalarla bütünleşmenin sağlanması amacıyla 1989 yılında uygulamaya konulan 32 No'lu kararname ile TL'nin konvertibilitesi sağlanmış, sermaye hareketlerinin önündeki engeller kaldırılmıştır. Bu düzenleme sonucunda yabancı finansal sermaye girişleri yoluyla ekonominin ihtiyaç duyduğu (daha çok kamu kesiminin) mali kaynaklar uluslararası piyasalardan temin edilmeye

<sup>3</sup> İzleyen bölümlerde yapılacak olan karşılaştırmalar iki yılın statik karşılaştırmasını esas almaktadır. Bu yıllardan biri ekonominin karşılaştırmadaki başlangıç dönemine karşılık gelirken, belli bir makroekonomik politika uygulamalarının sonucunda ekonomide ortaya çıkan yapıyı göstermektedir. Örneğin başlangıç yılının 1973 yılının alınması, incelemelerimizde ithal ikameci politikaların etkisiyle ortaya çıkan ekonomik yapının bir göstergesini oluşturmaktadır.

başlanmıştır. Bu politikaların bir sonucu olarak kolay elde edilen –ama faize duyarlılığı düşük– finansal fonlar ekonominin harcama yapısı üzerinde belirleyici olmuş ve iç talepte artışlar gözlenmiştir. Bu dönemin üretim yapısı ve sektörel önceliklerin önceki dönemle karşılaştırılması izlenen bu politikaların sonuçları üzerine bilgilenmemize imkan sağlayacaktır. 1998 yılı ise, borçlanarak büyüme uygulamasının artık sonlarına gelindiği kriz öncesi bir dönemi göstermektedir. Elimizdeki en son tablonun 1998 yılına ait tablo olması nedeniyle de, bu politikaların sonucunda ekonominin ulaştığı yapının nasıl bir yapı olduğu incelenebilir.

Kullanılacak tabloların önemli bir farkını da bu aşamada belirtmekte yarar vardır. 1973, 1985 ve 1990 yıllarına ait tablolar toplam 64 sektörü içerirken, 1998 tablosu 97 sektörü içermektedir. Tabloların kapsadıkları sektör sayıları itibariyle gösterdikleri bu farklılıkları bertaraf etmek için her birindeki sektörleri belli ana sektörlerle toplulaştırmamız gerekmektedir. Buna ek olarak farklı yıllara ait nominal değerlerde mal ve hizmet akımlarını gösteren bu tabloların dönemler arası karşılaştırılmasını yapabilmek için ilgili değerlerin reel değerlere dönüştürülmesi sağlanmalıdır. Bu dönüştürme için gerekli fiyat indeksleri girdi-çıktı tablolarındaki sektörler düzeyindeki kadar ayrıştırılmış bir şekilde mevcut olmadığı için, yıllara göre toplulaştırılmış sektörler üzerinden üretim ve mal akım değerleri reel değerlere dönüştürülmüştür.<sup>4</sup> Bu indeksler halen 24 alt sektör için derlenebilmektedir ve girdi-çıktı tablolarındaki sektör sayısının, ilk etapta 24'e indirgenmesine gereksinim vardır. Bu yeni toplulaştırmada, sektörlerin dışa açıklıkları ve her şeyden öte ihracatçı özellikleri dikkate alınmıştır. İnceleme dönemi içinde daha önceden ihracatçı özellik göstermeyen bazı sektörlerin daha sonradan ihracatçı bir özellik kazandığı görülürken, bazı sektörlerde de bunun tam tersi bir eğilime rastlanmıştır. Buna ek olarak Türkiye ekonomisinde tarımsal ürün, gıda, dokuma ve giyim gibi sektörler geleneksel olarak ihracatçı özellik gösteren sektörlerdir. Bu sektörlerin üretim seviyelerinin makroekonomik politikalarından nasıl ve hangi mekanizmalar yolu ile etkilendiğini bulgulamak için de bu sektörler incelememizde açık bir şekilde yer almıştır. Elektrikli makina imalatı sektörü son yıllarda Türk ekonomisinde ihracatçı bir özellik kazanmıştır. Geçmişte ihracatı ile hiç ön plana geçmeyen bu sektörün sonradan bu tip bir özellik kazanması, incelenmesinde yarar görülen bir nokta olarak düşünülmektedir. Tüm bunların ışığında 24 sektör, ihracatçı özellikleri dikkate alınarak 7 alt sektör düzeyinde toplulaştırılmıştır. Toplulaştırılmış bu sektörler *tarım ve madencilik, gıda-içki-tütün, dokuma-giyim, metal ana sanayi, elektrikli makina sanayi, tüm bunların dışındaki imalat sektörleri ve hizmetler sektörleridir.*

### 3.1. Dönemler İtibariyle Üretim Seviyelerindeki Gelişmeler

Girdi-çıktı tablolarındaki toplam ve sektörel üretim rakamlarından yola çıkılarak hesaplanan büyüme oranları Tablo 1'de yer almaktadır. Bu tablodaki veriler ışığında dönemler itibariyle Türk ekonomisi ve sektörlerinin büyüme performansları değerlendirilirken, aynı zamanda ilgili dönemdeki politikalarından hangi sektörlerin daha çok ve hangi yönde etkilendiği bulgulanmaya çalışılacaktır. Tablo 1'de görüldüğü üzere, Türk ekonomisinin büyüme performansı dönemler itibariyle istikrarlı bir görünüm sergilememektedir. Örneğin 1973-1985 dönemi arasında ortalama<sup>5</sup> büyüme oranı %6.15 seviyesinde gerçekleşirken, izleyen 1985-1990 döneminde bu oran %8.68 seviyesine çıkmış, ardından 1990-1998 döneminde ise %4.05 seviyesine gerilemiştir. Tablo 1'de sunulan rakamlara dikkatlice bakıldığında 1973-1985 dönemi içinde tarım ve madencilik sektörü, ortalama büyüme oranının yarısı seviyesinde büyüebilmiştir. 1980'li yıllarda başlayan ilk yapısal dönüşüm politikalarından en çok etkilenen sektörün tarım ve madencilik sektörü olduğu düşünülebilir. Aynı dönemde elektrikli makina imalat sektörünün ise ortalamanın çok üzerinde büyüdüğü görülmektedir. İncelenen ikinci dönem olan 1985-1990 döneminde ekonomik büyüme oldukça yüksek seviyelere çıkarken, tarım ve madencilik sektörünün bu kez ortalamanın üzerinde bir büyüme gösterdiği görülmektedir. Elektrikli makina imalat sektöründeki büyüme ortalamanın altında kalırken, ticareti yapılamayan hizmetler sektörünün büyüme oranı ortalamanın biraz üzerinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde temel ihracatçı sektörler olarak ortaya çıkan dokuma ve giyim sanayi ortalamaya yakın bir düzeyde büyürken, ekonominin büyüme

<sup>4</sup> Reel dönüştürme yöntemi ile ilgili detaylı açıklamalara bu çalışmada yer verilmeyecektir. Ancak bu konudaki detaylı açıklamalar için Günçavdı, Küçükçifçi ve McKay (2003), Günçavdı ve Küçükçifçi (2004) ve (2005)'e başvurulabilir.

<sup>5</sup> 1973 ve 1985 üretim değerleri üzerinden hesaplanan 12 yıllık büyüme oranının ortalama yıllık değerlere dönüştürülmesinde geometrik ortalama yöntemi kullanılmıştır.

oranını yukarıya çeken sektörün tarım ve madencilik sektörü olduğu görülmektedir. İncelememizdeki son dönem olan 1990-1998 döneminde ekonomik büyüme oranının çok düştüğü görülmektedir. Bu dönem içinde 1991 ve 1994 gibi ekonomik kriz ve belirsizlik yıllarının etkisinin büyüme oranları üzerinde yansıdığı ifade edilebilir. Bu dönemin göze çarpan en önemli gelişmesi elektrikli makina imalat sektörünün ortalamadan dört kat daha büyük bir oranda büyümesidir. Öte yandan tarım sektöründe kayda değer bir büyümeye rastlanmazken, dokuma ve giyim sektöründe ise ortalamanın üzerinde bir performans görülmektedir. Ortaya çıkan bu oranın önceki dönemdeki büyüme oranının çok altında gerçekleştiğini de belirtmekte yarar vardır.

**Tablo 1. Sektörel Büyüme Oranları**

	1973-1985	1985-1990	1990-1998
Tarım ve madencilik	3,58	11,33	0,79
Gıda, içki, tütün	6,93	4,19	1,77
Dokuma ve giyim	5,16	8,30	6,14
Metal ana sanayi	7,42	9,79	0,88
Elektrikli makina imalatı	14,41	4,01	16,34
Diğer imalat sanayi	6,34	6,53	6,24
Hizmetler	6,88	9,64	3,95
<b>Toplam</b>	<b>6,15</b>	<b>8,68</b>	<b>4,05</b>

Kaynak: Girdi-çıkıtı tablolarından yazarların yapmış oldukları hesaplamalardır.

Dönemlere göre büyüme oranları bize Türkiye ekonomisinde yaşanan yapısal bir dönüşümün ipuçlarını vermektedir. Önceleri tarımsal bir özellik gösteren bu ekonomide, tarımsal üretim kapasitesinin çok arttırılmadığı ve dönüşümün daha çok tarımsal kesimin aleyhine bir özellik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Geleneksel ihracatçı sektörlerden biri olarak kabul edilebilecek olan gıda-içki-tütün sektöründe de üretim performansının dönemler arasında düşüş gösterdiği görülmektedir. Bir diğer geleneksel ihracatçı sektörümüzü oluşturan dokuma-giyim sektörünün üretim kapasitesindeki artışlarda hafif dalgalanmalar söz konusudur. Burada dikkate değer bir gelişme, metal imalat sanayinin üretim hacmindeki büyük orandaki düşüşlerdir ki bu konu izleyen bölümde detaylı bir şekilde incelenecektir. Diğer önemli bir gelişme ise, yeni ihracatçı özellik kazanan elektrikli makina imalat sektörünün hızlı yükselişidir.

### 3.2. Büyümenin Kaynakları: Ampirik Bulgular

Türkiye ekonomisinde toplam ve sektörel düzeydeki büyüme oranlarında yukarıda tespit ettiğimiz dalgalanmanın kaynakları Tablo 2’de sunulmaktadır. Dönemlere bir bütün olarak bakıldığında, son dönem hariç tüm dönemlerde nihai talebe yönelik üretimin en önemli büyüme kaynağı olduğu görülmektedir. Bu durum sadece 1990-1998 dönemi için farklılık arz etmekte ve bu dönemde yabancıların talebini karşılamaya yönelik üretim önem kazanmaktadır. Dönemler birer birer incelendiğinde ise, 1973-1985 dönemi arasında gerçekleşen büyümenin en önemli kaynağının nihai talepteki genişleme olduğu görülmektedir. Bunun ardından yabancıların taleplerinin de bu dönemdeki üretim artışlarına kaynaklık ettiği ortaya çıkmaktadır. 1980’den başlayarak uygulanan ihracatı teşvik yönündeki politikaların etkisi ile ihracat bu dönemdeki büyümenin %25.4’lük kısmını açıklamaktadır. Bu döneme ilişkin bir ilginç bulgu ise, dışa açılma ve ithal mallarının artan rekabeti ile karşılaşılmasına rağmen, özellikle nihai mal talebinin karşılanmasına yönelik olarak ithal malların yerli mallar ile ikame edildiği görülmektedir. Bu tip ikamenin iki nedeni olabilir; o da, nispi fiyatların doğrudan ve/veya dolaylı teşvikler yolu ile yerli mallar lehine olması ve bu nedenden ötürü yerli malın tercih edilmesidir. 1973-1985 döneminde bu ithal ikamesinin aynı dönemdeki büyümenin %3.7’lik kısmına karşılık geldiği Tablo 2’de görülmektedir. Yine aynı tablodaki dördüncü sütuna bakıldığında, ara mal ithalatında artışların gerçekleştiği ve bunun sonucunda üretimde %1.4 seviyesinde bir kayıpla karşılaşıldığı söylenebilir. Bu dönemde Türk ekonomisinin girdi kullanım oranındaki düşüş ve daha az girdi kullanarak katma değer yoğun üretim yapmalarının da ekonomide %3.8 düzeyinde üretim kaybına neden olduğu düşünülebilir. Tabloya genel olarak bakıldığında bu dönemdeki büyümenin en büyük nedeninin nihai talepteki genişleme olduğu söylenebilir. Özellikle bu dönemde özel sektör harcamalarının çeşitli gelir politikaları yolu ile son derecede kısıtlandığı düşünülürse, bu genişlemenin nedeninin kamu kesimi harcama ve yatırımları olduğunu düşünebiliriz (bkz. Boratav, 1990).



Sektörel inceleme yapıldığında, nihai talepteki genişlemeden en fazla tarım kesiminin yararlandığını görmekteyiz. İhracatın ağırlıklı olarak yöneldiği sektörün ise dokuma-giyim sektörü olduğunu söyleyebiliriz. Yurtiçi nihai talep dokuma-giyim sektöründeki büyümenin sadece %23.9'una kaynaklık ederken, ihracat %72.6'sına kaynaklık etmektedir. Bu verilere dayanarak dokuma ve giyim sektörünün ağırlıklı bir şekilde, en azından 1973-1985 dönemi için ihracatçı bir özelliğinin olduğu ifade edilebilir. Bu sektörün büyümesinde ihracatın payı diğer unsurlara göre çok daha yüksek oranda gerçekleşmiştir. Bu dönemde tarım ve madencilik sektörünün de ihracata yöneldiğini düşünebiliriz. Zira bu sektörün üretiminde görülen büyümenin %32.2'si ihracat amaçlı talepten kaynaklanmıştır. Gıda-içki-tütün sektörü de Türkiye ekonomisinde ihracatçı bir özelliğe sahip olan bir başka sektördür. Sektörel üretim artışının %20.2'si ihracata, %77.9 gibi önemli bölümü nihai talebe yönelmiştir. Tüm sektörler arasında hiç biri dokuma-giyim sektöründe olduğu gibi, üretiminin ağırlıklı bölümünü ihracata yönlendirebilmiş değildir. Metal ana sanayi sektörünün de üretim artışlarının %68.7'lik kısmı ihracata giderken, %86,9'luk kısmının nihai talebin karşılanmasına yöneldiği dikkate çekmektedir. Bu dönemde elektrikli makina imalat sektörünün ise, ağırlıklı bir şekilde yurtiçi talebe yöneldiği görülmektedir.

1973-1985 dönemi için elde edilen bir diğer bulgu ise -Tablo 2'nin üçüncü sütununda görüldüğü gibi- tarım sektöründeki üretim artışının ihracattan da önemli bir bölümünü, nihai kullanım amaçlı tarımsal talep edicilerin, ithal malların yerine yerli tarımsal malları ikame etmeleri oluşturmaktadır. Nihai kullanıcıların tercihlerinde yerli tarımsal mallar lehine oluşan bu gelişme, bu dönemde görülen üretim artışının %40.9'na karşılık gelmektedir. Ancak yine aynı sektörde tarımsal ara mal kullanımında ithalatın önemli olduğu da dördüncü sütundaki sonuçtan açıkça görülmektedir. Bu bulgu aslında bir bakıma, ticari serbestleşmenin ardından sanayinin girdi kullanımına yönelik tercihlerinin tüketicilerin tercihlerinden çok daha hızlı bir şekilde değiştiğine işaret etmektedir. Özellikle pamuk gibi, tarımsal ara girdilerin uluslararası piyasalardan daha ucuza elde ediliyor olması sanayinin tercihlerindeki bu hızlı dönüşümün nedeni olabilir.

Ticari serbestleşme ve artan ithalatın bir diğer etkisini metal ana sanayi ve elektrikli makina imalat sanayinde görebilmekteyiz. Metal ana sanayinde ithalatın yoğun rekabeti nedeniyle üretim kayıplarıyla karşı karşıya kalınmıştır. Bu rekabet sektörel üretimin %29.1 oranında azalmasına neden olmuştur. Benzer durum elektrikli makina imalat sektörü için de geçerlidir. Yani bu sektörlerin üretim artışlarının temelinde yurtiçi nihai talepteki artışlar önemli paya sahipken, bu yöndeki taleplerin karşılanmasında ithal malların payında da önemli artışlar gerçekleşmiştir. Ancak bu iki sektör arasındaki fark ara girdi kullanımlarındaki tercih yapılarında görülen farklılıkta ortaya çıkmaktadır. Metal ana sanayi girdi açısından da ithal girdi rekabeti nedeniyle üretim kayıplarıyla karşı karşıya kalırken, elektrikli makina imalat sanayinde yerli girdi kullanımının payındaki artış nedeniyle sektör ek talep ile karşılaşmaktadır. Bu pay sektörel üretim artışının %28.5'i gibi yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. Bu aslında ekonominin dış rekabete açıldığı böyle bir dönemde, beklentilerin tersine güçlü bir ithal ikamesine işaret etmektedir.

İncelenecek ikinci dönem 1985-1990 dönemidir. Bu dönemde dışa açılma politikalarının kurumsal alt yapısı oluşturulmuş, birtakım olumlu veya olumsuz tecrübeler görülmeye başlanmıştır.<sup>6</sup> Sektörlerin niteliklerinde ve yönelimlerinde nasıl bir değişikliğin olduğunu incelemeye başladığımızda, nihai talep genişlemesinin bu dönemde görülen üretim artışının %83.1'ne kaynaklık teşkil ettiği söylenebilir. Dönemin dışa açık politikalar ve ihracata verdiği öneme ters bir şekilde ihracat amaçlı üretim, toplam üretimdeki büyümenin sadece %3.2'sini açıklayabilmektedir. Aynı dönem içinde sınırlı ölçüde ithal rekabeti nedeniyle üretim kayıplarının da yaşandığı ifade edilebilir. Ancak bir önceki dönemden farklı bir şekilde, yurtiçindeki üretim faaliyetlerinin girdi kullanımlarında artışlar görülmekte ve bu dönemdeki büyümenin %18.5 gibi yüksek bir oranına karşılık gelmektedir.

<sup>6</sup> Bu dönemde yaşananlar arasında kamuoyunun gündemini en çok teşkil eden konu, ihracatın bir bölümünün hayali olduğuna yönelik iddialardır. Bu iddialara dayanarak dönemin politikaları eleştirilmiştir. Bu iddialarda önemli bir doğruluk payının olduğunu göstermeye çalışan bir çalışma, İsviçre ve Türkiye arasındaki ticaret rakamlarını her iki ülkenin kendi rakamlarına dayanarak karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmanın sonucunda, Türkiye'den İsviçre'ye yapıldığı iddia edilen ihracatı gösteren rakamların İsviçre makamlarının açıklamış olduğu Türkiye'den yapılan ithalata gösteren rakamlarla uyumlu olmadığı, aksine fazla olduğu ortaya çıkmıştır (Tokdemir ve Günlük-Şenesen, 1997). Aslında bu ampirik bulgu, bir bakıma hayali ihracatın varlığına ve boyutuna yönelik gösterilebilecek bir delil olarak düşünülebilir.

Tablo 2'deki sonuçlarla sektörel düzeyde yapılacak bir inceleme, Türkiye ekonomisinde gerçekleşmiş önemli bir dönüşümün ipuçlarını vermektedir. Önceki dönemden farklı olarak tarım kesiminde üretiminin büyük ölçüde nihai talebi karşılamaya yöneldiği görülmektedir. Ancak daha ilginç, önceki dönemde nihai kullanıma yönelik tarımsal mallarda büyük ölçüde ithal ikamesi gerçekleşmişken, bu dönemde tarım kesimi ithal rekabetine boyun eğmiş görünmektedir. Girdi olarak ithal tarımsal mal kullanımının da, bu dönemde öncekine göre daha düşük boyutlarda gerçekleştiği söylenebilir.

Türkiye ekonomisinde ihracatçı bir özellik gösteren dokuma giyim sektörünün bu konumu 1985-1990 döneminde zayıflamıştır. Öyle ki; ihracatın, sektörün bu dönemdeki üretim artışı içindeki payı önceki dönemde %72.6 iken, 1985-1990 döneminde %17.8 seviyesine gerilemiştir. Öte yandan aynı dönemde nihai talep sektörel üretim artışının %64.4'lük kısmını açıklamaktadır. Dokuma-giyim sektörü ihracatçı özelliğini yitiren yegane sektör değildir. Aynı şekilde ihracatın sektörel üretim artışında önemli yer tuttuğu tarım ve madencilik, gıda-içki-tütün, metal ana sanayi gibi sektörlerin de ihracata duyarlılıklarında azalmalar görülmektedir. Bu dönemin en önemli gelişmesi ise, elektrikli makina imalat sanayinin diğer sektörlerle oranla daha ihracatçı bir özellik kazanmasıdır.

**Tablo 2. Dönemler İtibariyle Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynakları (%)**

Sektörler	Nihai talep	İhracat	Nihai mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Ara mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Teknoloji
<b>1973-1985</b>					
1. Tarım ve madencilik	87,4	32,2	40,9	-26,3	-34,1
2. Gıda, içki, tütün	77,9	20,2	3,5	-3,1	1,5
3. Dokuma ve giyim	23,9	72,6	9,5	-8,2	2,3
4. Metal ana sanayi	86,9	68,7	-29,1	-17,0	-9,5
5. Elektrikli makina	70,3	8,4	-11,9	28,5	4,7
6. Diğer imalat	65,2	24,7	-1,8	10,5	1,4
7. Hizmetler	83,0	17,2	0,3	0,0	-0,5
<b>Toplam</b>	<b>76,1</b>	<b>25,4</b>	<b>3,7</b>	<b>-1,4</b>	<b>-3,8</b>
<b>1985-1990</b>					
1. Tarım ve madencilik	105,4	2,3	-22,4	-1,6	16,4
2. Gıda, içki, tütün	69,9	-1,7	2,5	-3,5	32,7
3. Dokuma ve giyim	64,4	17,8	2,5	-0,8	16,0
4. Metal ana sanayi	39,0	8,6	16,9	-13,3	48,9
5. Elektrikli makina	-103,7	26,3	169,4	-138,8	146,8
6. Diğer imalat	82,0	-4,3	13,6	-10,3	19,1
7. Hizmetler	83,9	3,4	0,4	-0,8	13,1
<b>Toplam</b>	<b>83,1</b>	<b>3,2</b>	<b>-0,5</b>	<b>-4,3</b>	<b>18,5</b>
<b>1990-1998</b>					
1. Tarım ve madencilik	58,5	158,1	45,2	-33,3	-128,5
2. Gıda, içki, tütün	18,0	47,1	16,1	-9,4	28,2
3. Dokuma ve giyim	-64,7	127,1	31,9	-15,9	21,6
4. Metal ana sanayi	433,3	446,4	-45,8	-381,2	-352,8
5. Elektrikli makina	82,9	42,0	-20,8	-5,4	1,4
6. Diğer imalat	30,9	47,8	36,0	-29,1	14,3
7. Hizmetler	48,9	54,0	9,1	-9,2	-2,8
<b>Toplam</b>	<b>39,1</b>	<b>64,2</b>	<b>16,0</b>	<b>-18,3</b>	<b>-1,0</b>

Kaynak: Yazarların hesaplamaları.

Elektrikli makina imalat sanayinde bu dönemde ortaya çıkan üretim artışının %26.3'ü ihracata gitmektedir. Diğer sektörlerle kıyaslandığında bu oran 1985-1990 dönemi içindeki en yüksek orandır. Sektöre ilişkin bir diğer nokta da, sektörün nihai amaçlı kullanılacak mallarında gözlemlenen ithal ikamesi üretim artışının %169.4'lük bir kısmına kaynaklık etmesidir. Öte yandan ara mallarda ortaya çıkan ithal rekabeti ise, sektörel üretimde %138.8 düzeyinde bir azalmaya neden olmuştur. Bu iki veriye dayanarak 1985-1990 döneminde bu sektörün önemli bir dönüşümü gerçekleştirdiği ve bu dönüşüm uyarınca da, ithal üretiminde gereksinim duyulan ara malları ithal edip, onları mamule dönüştürdüğü, ardından da ihraç eder bir duruma geldiği ifade edilebilir. Sektörün üretiminde ihracatın ön plana çıkmasının en önemli nedenlerinden birinin belki de, yurtiçinde yerli elektrikli makina sanayi mamullerine yönelik nihai talepte ortaya çıkan azalma olduğu düşünülebilir. Öyle ki, bu azalmanın sektörel üretimdeki büyümede bir gerilemeye yol açtığı ve bu azalmanın da %103.7 seviyelerine ulaştığı görülmektedir. Sektörün girdi kullanma oranının da bu dönemde artmış olduğunu söylemek

mümkün olacaktır. Tablo 2'deki son sütuna bakıldığında elektrikli makina sanayinin girdi kullanım oranındaki artışların, sektörel büyümenin %146.8'ini açıklayabildiği anlaşılmaktadır. Ekonominin bütünü göz önüne alındığında bu dönemde, daha çok tarım ve elektrikli makina sanayi sektörleri için çok önemli dönüşümlerin yaşandığı ifade edilebilir. İhracatta dokuma ve giyim mallarının yerini yavaş yavaş elektrikli makinaların aldığı görülmektedir.

İnceleyeceğimiz son dönem 1990-1998 dönemidir. Kısa süreli sermaye hareketleri ve bunun sonucunda yaşanan belirsizlikler ve krizlerin yaşandığı bu dönemde gözlemlenen en önemli makroekonomik gelişme yüksek kamu harcamaları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan borçlanmadır. Bu tip politikaların bir diğer yansıması ise, döviz kurunda, daha çok ulusal paranın aşırı değerlenmesi şeklinde ortaya çıkmasıdır. Bu dönemin genelinde ekonominin, geçmiş dönemlere göre daha çok ihracatçı bir özellik kazandığı söylenebilir. 1990'dan 1998 yılına değin ortaya çıkan üretim artışının %64.2'si ihracata yönelik üretimden oluşmaktadır. Nihai talebin payında ise önemli bir düşüş yaşanarak, ekonomik büyümenin %39.1'lik kısmına karşılık geldiği görülmektedir. Ekonominin genelde nihai tüketim amaçlı mallarda ithal ikamesine gittiği ortaya çıkmaktadır. Ancak ara mallarda ise, ithal rekabetinin üretimi azaltıcı etkisinin olduğunu da Tablo 2'den görmek mümkündür.

### 3.3. Büyümenin Kaynağı Sektörler: Varsayımsal Durum Analizi

Bu bölümün amacı, herhangi bir sektörün üretim ve talep yapısında ortaya çıkan değişmelerin ekonominin geneline nasıl yansıdığını ve bunun ekonomik büyümede ne yönde bir değişime neden olduğunu incelemektir. Diğer bir ifadeyle sektörel düzeydeki değişimlerin kaynaklık ettikleri üretim artışlarına dayanarak ekonomide büyüme yaratıcı sektörlerin hangileri olduğu görülmeye çalışılacaktır. Bu amaçla, yukarıda detaylı şekilde incelenen temel sektörlerden yola çıkarak, bu sektörlerin dönemler itibarıyla ekonomide ne kadarlık büyümenin kaynağı oldukları bulgulanmaya çalışılacaktır. Bunu yapabilmek için varsayımsal (hypothetical) bir durum tanımlaması yapılacak ve bu varsayımsal durumda elde edilen üretim hacmi ile fiilen gerçekleşen miktarın karşılaştırılması yapılacaktır.

Karşılaştırma yapılacak iki dönem ve sektör seçildikten sonra, bu sektörün talep ve teknolojik yapısında hiç bir değişimin olmadığı; ancak diğer sektörlerde fiili gelişmelerin gerçekleştiği düşünülecektir. Bu varsayım uyarınca seçilmiş sektörün diğer sektörlerle verdiği ara mal arzı ile, bu sektörden talep edilen nihai kullanım amaçlı mal miktarının başlangıç yılındaki seviyesinde sabit kaldığı kabul edilecektir. Öte yandan diğer sektörlerde bu iki dönem arasında ortaya çıkan fiili gelişmelerin de gerçekte olduğu gibi meydana geldiği kabul edilecektir. Bu tip varsayım sonucunda hem seçilmiş sektör üretiminde hem de diğer sektörlerin üretimlerinde olumsuz veya olumlu değişimler olacaktır. Analizimizde kullandığımız temel varsayımları aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

- i) Varsayım gereği teknolojik yapıda bir değişim yoktur ve ara mal talebi sabit kalmaktadır. Diğer sektörler gelişip ve buna bağlı olarak seçilmiş sektörden daha fazla girdi kullanmaları gerekirken, bu yönde bir gelişme olmadığı için bu sektörden bir girdi kısıdı ile karşılaşabilirler. Bu durumda hem kendi üretimleri, hem de ekonomik büyüme düşebilir. Bazı durumlarda da diğer sektörlerin üretim yapısı ve üretim ilişkileri seçilmiş sektörün aleyhine gelişerek, bu sektörden girdi kullanma oranı düşmüş olabilir. Böyle bir durumda seçilmiş sektörün üretim düzeyinin başlangıç seviyesinde sabit kalması diğer sektörlerin üretimleri üzerinde olumsuz bir etki yaratmayabilecektir.
- ii) Seçilmiş sektörün nihai talep yapısı sabit kalıyor. Bu varsayım gereği sektörün karşı karşıya kaldığı nihai tüketim, yatırım harcamaları ve ihracat gibi nihai talep unsurlarının değişmediği kabul edilecektir.

Bu varsayımların neden olduğu üretim miktarlarındaki değişime bakarak aşağıdaki konularda inceleme yapılacak ve sektörün her dönemde Türkiye ekonomisi için ne anlama geldiği bulgulanmaya çalışılacaktır:

- i) Öncelikle, seçilmiş sektörün teknolojik ve nihai talep yapısının sabit kalması yönündeki varsayımın sektörün üretiminde meydana getirdiği *varsayımsal* değişim miktarına bakarak, bu sektörün fiili olarak gerçekleştirmiş olduğu değişimin diğer sektörler ve genel olarak da ekonomik büyüme üzerinde yapmış olduğu etkinin yönü ve boyutu hakkında bilgi edinmek

mümkün olacaktır. Bu yolla seçilmiş sektörünün geçirdiği değişimin ekonomik büyümeye yapmış olduğu katkının ne olduğu görülecektir.

- ii) Seçilmiş sektörde hiçbir değişimin olmaması durumunda dahi, hem sektörel düzeyde, hem de ekonomi genelinde toplam üretimin nihai talep unsurlarına vermiş olduğu tepkilerde bir değişim ortaya çıkabilmektedir. Örneğin dönem içinde, seçilmiş sektörde fiili olarak gerçekleşen yapısal dönüşüm ithal ikamesi yönünde ortaya çıkmışken, varsayım gereği böyle bir dönüşümün gerçekleşmediği kabul edilebilir. Bu varsayım uyarınca hem sektörde hem de ekonomi düzeyinde meydana gelen değişim hesaplanmaya çalışılacaktır. Böylece ele alınan sektörün yaşamış olduğu yapısal dönüşümün sektör ve genel ekonomi için anlamı bulgulanacaktır. Bu ve buna benzer kayıp ve kazançların dönemler arasında ne boyutlarda ortaya çıktığına bakarak, her bir dönemde ortaya çıkan dönüşümlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri görülmeye çalışılacaktır.

Yukarıda bahsi geçen varsayımlar uyarınca, 1973-1998 dönemi içinde ihracatçı özellikleri ile dikkati çeken temel sektörlerin Türkiye ekonomisindeki dönüşümlerden nasıl etkilendiklerini ve bu etkileşimin üretim düzeylerine nasıl yansıdığını görebilmek için Tablo 3 oluşturulmuştur. Tablo 2'den elde edilen bulgulardan hareketle seçilen bu sektörlerden ilki tarım ve madencilik sektörüdür. Madencilik sektörünün Türkiye ekonomisinde küçük boyutlarda bir sektör olması ve tarım gibi birincil sektörlerden birini oluşturması sebebiyle bu iki sektör bir arada toplulaştırılmıştır.

Seçtiğimiz her bir sektöre yönelik olarak üç farklı dönemsel karşılaştırma yapılacaktır. Bu dönemler sırasıyla 1973-1985, 1985-1990 ve 1990-1998 dönemleridir. Seçilmiş sektörlerin her birinin ilgili dönem içinde göstermiş oldukları gelişme ve dönüşümlerin ekonomiye sağladığı katkıların boyutu bu bölümde bulgulanmaya çalışılacaktır.

## **Tarım ve Madencilik Sektörü**

Dönemsel incelemelerimize 1973-1985 ile başlamaktayız. Bu dönem ithal ikamesi ve dışa açık sanayileşme dönemlerini kapsamaktadır. 1973 yılı Türkiye ekonomisinde ithal ikameciliğinin hüküm sürdüğü bir yıl olmakla beraber, 1985 yılı dışa açık bir ekonominin unsurlarını içermektedir. Birçok fiyatın serbest bırakıldığı, ithalat kısıtlarının kademeli olarak kaldırıldığı 1980-1985 döneminde, ağırlıklı olarak ihracatçı özelliği olan sektörlerin daha çok teşvik edildiği, ekonominin sahip olduğu kıt kaynakların da daha çok bu tip sektörlerin kullanımına kanalize edildiği görülmektedir. Tarım kesimine yönelik teşvikler önemini yitirirken, sektörün dünya rekabetine açılması yolunda tedbirler uygulamaya konulmuştur. Bu durum tarımsal gelirlerde düşmeyle beraber, kırsal kesimden kentsel kesime nüfusun göç etmesine kaynaklık etmiştir (bkz. Boratav, 1990). Bu dönemde dışa açıklığı referans alan ekonomi politikalarının aleyhindeki tartışmalarda, tarım kesiminde ortaya çıkan bu olumsuz gelişmeler önemli rol oynamıştır.

Ekonominin tarım ve madencilik dışındaki sektörlerinde yapısal dönüşümün gerçekleştiği, ancak tarım ve madencilik sektörünün üretim ve talep yapısının 1973 yılındaki seviyesinde kaldığı varsayılmaktadır. Tarım ve madencilik sektörünün ekonomik yapısının sabit kalmasıyla ekonomide ortaya çıkan üretim kayıp ve kazançları Tablo 3a'da görülmektedir. Bu kayıp ve kazançlar aynı zamanda tarım ve madencilik sektöründe ortaya çıkan yapısal dönüşümün ekonomiye ne yönde bir katkıda bulunduğu hakkında bize bilgi verecektir. Tablo 3a'daki birinci panele bakıldığında, tarım-madencilik sektöründeki yapısal dönüşümün ekonomik büyümede %4.7'lik bir artışa kaynaklık ettiği görülmektedir. Tablodaki toplam satırına ait son sütundaki bu rakam, aslında tarım-madencilik sektöründe herhangi bir dönüşümün olmaması durumunda ortaya çıkan üretim kaybını göstermektedir. Ancak gerçekte tarım-madencilik sektöründe yapısal bir dönüşümün gerçekleşmiş olması nedeniyle hesaplanan bu kayıp, bu sektörde meydana gelen yapısal dönüşüm sonucunda ekonomiye yapmış olduğu katkıyı gösterecektir. Birinci panelin son sütununda yer alan ve tarım-madencilik sektöründeki yapısal gelişmelerin sektörel düzeyde etkilerini gösteren değerlere bakıldığında, tarım-madencilik sektörünün 1973-1985 döneminde geçirdiği dönüşümün tarım-madencilik sektörünün üretiminde %21.4 düzeyinde bir üretim artışı yarattığı görülmektedir. Yine aynı tablodan görüleceği gibi, üretim artışının %137 gibi önemli bir kısmı sektörel ürünlerin ithal ikamesi yolu ile gerçekleşirken, yurtiçi nihai talep %5.4'lük bir üretime kaynaklık teşkil etmektedir. Ancak aynı dönemde sektörel ara mal üretiminde ithal rekabeti sonucunda önemli ölçüde üretim kayıpları yaşanmış olduğu da dördüncü

sütündeki %145.9'luk pay ile görülmektedir. Panelde raporlanan önemli bulgulardan bir başkası ise, tarım-madencilik sektörünün diğer sektörel üretim ile ilişkisindeki gelişmelerdir. Örneğin tarım-madencilik sektöründeki gelişmelerin gıda-içki-tütün sektöründe ithal rekabetine sonucunda üretim kayıpları yaşanmasına neden olduğu görülürken,<sup>7</sup> dokuma-giyim sektörünün ise girdi kullanım oranında düşme yarattığı görülmektedir. Buna göre tarım-madencilik sektöründe 1973'den 1985 yılına kadar yaşanan gelişmelerin, ara girdi üretimi açısından gıda-içki-tütün sektörünün ithal rekabeti ile karşı karşıya kalmasına neden olduğunu ifade edebilmekteyiz. Öte yandan aynı gelişmelerin dokuma-giyim sektöründe ara girdi kullanma oranında düşmeye neden olduğunu da gözlemleyebilmekteyiz.

İkinci inceleme dönemimiz olan 1985-1990 dönemindeki sektörel gelişmeler incelendiğinde, bu kez tarım-madencilik sektörünün 1985'deki durumunu koruduğunu diğer sektörlerin ise, yapısal dönüşümlerini gerçekleştirerek 1990'daki fiili durumlarına ulaştıklarını varsaymaktayız. Dışa açılmanın sürdürüldüğü ve Türkiye ekonomisinin dış dünyadaki gelişmelerden çok daha hızlı etkilendiği bu dönemde, tüm beklentilerin tersine tarım-madencilik sektörünün ekonomide yarattığı üretim artışı, %21.4'lük bir oranla, incelenen üç dönem arasındaki en yüksek seviyede gerçekleşmiştir. Bu üretim artışının önemli bölümü nihai talep ve ihracat yolu ile gerçekleşmiştir. Öte yandan tarım-madencilik sektöründeki gelişmeler, ekonominin nihai mal üretiminde ciddi ithal rekabetiyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle, tarım-madencilik sektöründeki yapısal dönüşüm ekonomide ithal nihai mal talebinin artmasına neden olmaktadır. Sektörün geçirdiği dönüşüm sonucunda kendi üretimindeki artış ise %85.5 seviyesinde gerçekleşmiştir. Sektördeki bu olumlu gelişmelerden en çok gıda-içki-tütün sektörünün etkilendiği ve sektörel üretiminin %8.8 oranında artış gösterdiği görülmektedir. Sektörün nihai mal ve ara girdi amaçlı üretimi, tarım-madencilik sektöründe bu dönemde görülen yapısal gelişmeler sonucunda ithal rekabetiyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak ihracat ve nihai talep amaçlı üretim artışlarının boyutunun ithal rekabetinin olumsuz etkilerinin çok üzerinde gerçekleşmesi nedeniyle sektörel düzeyde bir üretim artışı gerçekleşmiştir. Tarım-madencilik sektöründeki gelişmelerin dokuma-giyim sektörü üzerindeki etkisi ise çok sınırlı düzeyde kalmaktadır.

Son döneme ilişkin incelemelerimizde, tarım-madencilik sektörünün 1990-1998 döneminde geçirdiği dönüşümün, artık ekonomide kazanç yerine üretim kayıplarının ortaya çıkmasına neden olduğu görülmektedir. Tablo 3a'nın son panelinde bu kaybın boyutu %1.2 seviyesindedir. Diğer bir deyişle sektörün 1990 seviyesinde kalması hem ekonominin, hem de sektörün aleyhine bir durum yaratmaktadır. Özellikle bu dönüşüm tarım-madencilik sektörünün kendi üretiminin % 42.8 oranında düşmesine neden olurken, ana metal sanayinde de benzer yönde bir eğilim yaratmıştır. Bu durumun temel nedeni olarak ana metal sanayinin, büyük ölçüde madencilik ara girdisi gibi girdilerde ithal rekabetine maruz kalmaları gösterilebilir. Öte yandan gıda-içki-tütün ve dokuma-giyim gibi tarım-madencilik sektöründen girdi kullanan sektörlerde üretim artışları ortaya çıkmaktadır. Her iki sektörde de ithal girdi rekabeti sonucunda bir üretim kaybı ile karşılaşılırken, tarım-madencilik sektöründe ortaya çıkan yapısal gelişmelerin bu sektörün nihai talep ve ihracat gibi talepleri karşılamaya yönelik üretimlerinin de artmasına neden olmuştur.

---

<sup>7</sup> Panel içinde yer alan artılar (+) varsayım uyarınca, seçilmiş sektörde yapısal değişimin gerçekleşmemesi halinde üretimde ortaya çıkacak olan *beklenen üretim kazancını* ifade etmektedir. Fakat, bu üretim kazancı gerçekleşmiş üretim miktarı ile incelenen varsayım uyarınca ortaya çıkan üretim düzeylerinin karşılaştırılması yoluyla hesaplanmaktadır. İncelenen sektörde yaşanmış olan yapısal dönüşüm üretimde bir kazançta neden oluyorsa, sektördeki yapısal dönüşümün üretim kapasitesini artırıcı yönde bir dönüşüm olmadığı düşünülebilir. Dolayısıyla Tablo 3'de yer alan pozitif işaretler üretimde beklenen bir artışı ifade etmekle birlikte, gerçekte ortaya çıkan yapısal dönüşümün meydana getirdiği üretim kayıplarına işaret etmektedir. Benzer şekilde negatif işaretler ise, üretim artırıcı yapısal dönüşümlere işaret etmektedir. Gıda-içki-tütün sektörüne ilişkin satırın dördüncü sütununda yer alan (+) işareti bu sektörün ara mal üretiminde ithal rekabeti ile karşılaştığı ve bunun sonucunda da sektörde üretim kayıplarının gerçekleştiği anlamına gelmektedir.

**Tablo 3a. Tarım ve Madencilik Sektöründe Hiçbir Değişme Olmadığında Ortaya Çıkan Üretim Kayıp (-) ve Kazançlar (+) (%)**

Sektörler	Nihai talep	İhracat	Nihai mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Ara mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Leontief teknolojik değişim	Toplam Değişiklik
<b>1973-1985</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	-	+	+	-21.4
2. Gıda, içki, tütün	-	-	-	+	-	-3.6
3. Dokuma ve giyim	-	-	-	-	+	-0.2
4. Metal ana sanayi	-	-	-	-	-	-3.7
5. Elektrikli makinalar	-	-	-	-	+	-0.2
6. Diğer imalat	-	-	-	+	-	-7.9
7. Hizmetler	-	-	-	+	+	-0.6
<b>TOPLAM</b>	<b>-5.4</b>	<b>-3.8</b>	<b>-137.0</b>	<b>+145.9</b>	<b>+88.1</b>	<b>-4.7</b>
<b>1985-1990</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	+	+	-	-85.5
2. Gıda, içki, tütün	-	-	+	+	+	-8.8
3. Dokuma ve giyim	-	-	+	+	-	-1.0
4. Metal ana sanayi	-	-	+	-	+	-1.5
5. Elektrikli makinalar	-	-	+	-	+	-0.9
6. Diğer imalat	-	-	+	-	+	-0.7
7. Hizmetler	-	-	+	+	+	-2.1
<b>TOPLAM</b>	<b>-31.9</b>	<b>-16.8</b>	<b>+1194.4</b>	<b>+3.2</b>	<b>-5.5</b>	<b>-21.4</b>
<b>1990-1998</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	-	+	+	+42.8
2. Gıda, içki, tütün	-	-	-	+	-	-1.1
3. Dokuma ve giyim	-	-	-	+	-	-2.9
4. Metal ana sanayi	-	-	-	+	+	+8.3
5. Elektrikli makinalar	-	-	-	+	-	-0.1
6. Diğer imalat	-	-	-	+	-	-1.0
7. Hizmetler	-	-	-	+	+	+0.7
<b>TOPLAM</b>	<b>-5.0</b>	<b>-3.3</b>	<b>-2.4</b>	<b>+7.3</b>	<b>+448.7</b>	<b>+1.2</b>

Kaynak: Yazarların Hesaplamaları.

### Gıda, İçki ve Tütün Sektörü

Benzer bir incelemeyi yapacağımız bir diğer sektör ise gıda-içki-tütün sektörüdür. 1973-1985 dönemine bakıldığında, gıda-içki-tütün sektörünün geçirmiş olduğu dönüşümün ekonomide ortaya çıkardığı büyüme oranının %15.0 olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle bu oran, sektörün 1973 yılındaki talep yapısını korumasıyla tüm ekonomiyi karşı karşıya bıraktığı üretim kaybı şeklinde de yorumlanabilecektir. Sektörün gösterdiği yapısal dönüşüm kendi üretim miktarı üzerinde önemli bir artış yaratırken, tarım-madencilik sektöründe de %27.1 oranında bir artışa neden olmaktadır. Bu bir ölçüde gıda-içki-tütün sektörünün girdi kullanımı açısından tarım sektörüne olan bağımlılık derecesini göstermektedir. Bu dönem içerisinde sektörün gösterdiği gelişimin ortaya çıkardığı üretimdeki artışın önemli ölçüde nihai talebin ve ihracat talebinin karşılanması amacıyla kullanıldığı, bu yapısal gelişimin ekonomide ithal aramalı kullanımını artırdığı ve bu yolla da önemli ölçüde bir üretim kaybına (%52.9) neden olduğu da yapılan hesaplamalardan görülmektedir.

1985-1990 dönemine bakıldığında, gıda-içki-tütün sektörünün bu dönemde gösterdiği gelişimin ekonomide neden olduğu ek üretim artışı %4.6 seviyesindedir. Bu üretim artış oranı, bir önceki dönem içinde gerçekleşen yapısal dönüşümün ortaya çıkardığı üretim artışının çok altındadır. Tablo 3b'de hesaplanan değerlere bakıldığında, yapısal dönüşümün sektörün kendi içinde neden olduğu üretim artışının %72,6 olduğu, aynı dönüşümün tarım-madencilik sektöründe ortaya çıkardığı üretim artışı ise (%5.0) önceki dönemdeki artışın çok altında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu durum sektör ile tarım sektörü arasındaki bağı zayıfladığı anlamına gelmektedir. Bu dönemdeki üretim artışının önceki dönemden çok daha düşük düzeyde kalmasının temel nedeni, ara mallarda ithal rekabeti ile karşı karşıya kalınması olduğu düşünülebilir. Ara mallarda ithal rekabeti sonucunda oluşan bu kaybın %20 olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle içki-gıda-tütün sektöründe 1985'den 1990 yılına kadar

gerçekleşen yapısal dönüşümün ekonomiyi, ithal girdi kullanımını açısından ithal rekabeti ile karşı karşıya bıraktığı düşünülebilir.

1990-1998 dönemine gelindiğinde bu sektörde yaşanan yapısal gelişmenin ekonomide yarattığı büyüme %3.9 seviyelerine gerilemiştir. Sektörün geçirdiği yapısal dönüşümlerin ekonomik büyüme üzerine katkısı giderek düşerken, aynı yapısal gelişim sonucunda, tarım-madencilik sektöründe önceki dönemlerin aksine büyüme etkisi artık daralmaya dönüşmüştür. 1990-1998 döneminde gerçekleşen bu yapısal gelişimin tarım-madencilik sektörünün sektörel üretimini %6.7 oranında daralttığı görülmektedir. Tarım-madencilik sektörüne ilişkin satır dikkatle incelenirse, tarımsal ara mallarda ortaya çıkan ithal rekabetinin tarım-madencilik sektöründeki üretim kaybının belirleyici nedenlerinden biri olduğu görülmektedir. Gıda-içki-tütün sektörünün tarımsal girdi kullanımına gereksinme duyan bir sektör olması nedeniyle, tarım-madencilik sektörünün karşı karşıya kaldığı ithal ara girdi rekabeti sonucunda gıda-içki-tütün sektörü artan oranda ithal tarımsal girdi kullanımını tercih etmiştir. Gıda-içki-tütün sektöründeki yapısal dönüşüm ekonomide ara girdi kullanım oranını da arttırmıştır. Tablo 3b’de beşinci sütunda yer alan Leontief teknolojik gelişme göstergesi bir bakıma ekonomide girdi kullanım oranlarında görülen değişimi ifade etmektedir. Gıda-içki-tütün sektöründe, bu dönemde meydana gelen yapısal dönüşüm sonucunda girdi kullanımının arttığı ve buna bağlı olarak ekonomi genelinde üretimde %256.7 oranında bir artış gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Geleneksel olarak ihracatçı bir özelliği olan bu sektöre yönelik olarak dikkat çeken bir diğer konu ise, sektörde 1990-1998 döneminde ortaya çıkan yapısal dönüşümlerin ihracat yoluyla üretim yaratma etkisini 1973-1985 dönemindeki %14.4 seviyelerinden, %2.1 seviyesine geriletmiş olmasıdır. Böylece sektörün üretiminin daha az kısmının ihracata gittiği anlaşılmaktadır.

**Tablo 3b. Gıda, İçki ve Tütün Sektöründe Hiçbir Değişme Olmadığında Ortaya Çıkan Üretim Kayıp (-) ve Kazançlar (+) (%)**

Sektörler	Nihai talep	Nihai ihracat	Nihai mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Ara mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Leontief teknolojik değişim	Toplam Değişiklik
<b>1973-1985</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	-	+	+	- 27.1
2. Gıda, içki, tütün	-	-	-	+	-	- 90.6
3. Dokuma ve giyim	-	-	-	+	+	+ 1.0
4. Metal ana sanayi	-	-	-	+	+	- 1.7
5. Elektrikli makinalar	-	-	-	+	+	- 0.1
6. Diğer imalat	-	-	-	+	+	- 3.5
7. Hizmetler	-	-	-	+	+	- 2.7
<b>TOPLAM</b>	<b>- 19.0</b>	<b>- 14.4</b>	<b>- 15.6</b>	<b>+ 52.9</b>	<b>+ 77.6</b>	<b>- 15.0</b>
<b>1985-1990</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	+	-	+	-	- 5.0
2. Gıda, içki, tütün	-	+	-	+	-	- 72.6
3. Dokuma ve giyim	-	+	-	+	+	+ 1.5
4. Metal ana sanayi	-	+	-	-	+	- 0.7
5. Elektrikli makinalar	-	+	-	-	-	- 0.8
6. Diğer imalat	-	+	-	+	-	- 2.8
7. Hizmetler	-	+	-	+	+	+ 0.3
<b>TOPLAM</b>	<b>- 4.0</b>	<b>+ 6.3</b>	<b>- 70.3</b>	<b>+ 20.0</b>	<b>- 10.2</b>	<b>- 4.6</b>
<b>1990-1998</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	-	+	+	+ 6.7
2. Gıda, içki, tütün	-	-	-	+	-	- 69.5
3. Dokuma ve giyim	-	-	-	+	-	- 2.7
4. Metal ana sanayi	-	-	-	+	-	- 9.2
5. Elektrikli makinalar	-	-	-	+	-	- 0.2
6. Diğer imalat	-	-	-	+	-	- 2.4
7. Hizmetler	-	-	-	+	-	- 1.8
<b>TOPLAM</b>	<b>- 1.3</b>	<b>- 2.1</b>	<b>- 3.6</b>	<b>+ 5.6</b>	<b>- 256.7</b>	<b>- 3.9</b>

Kaynak: Yazarların Hesaplamaları.

## Dokuma ve Giyim Sanayi

Dokuma-giyim sanayi Türkiye ekonomisinde 1980'lerin başında yaşanan ihracat hamlesinde başı çeken en önemli sektörlerden biri olmuş ve gerçekleştirmiş olduğu yüksek ihracat yolu ile ekonominin karşı karşıya kaldığı döviz kısıtlarının aşılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Türkiye ekonomisinin gelişimi incelendiğinde, bu sektörün de geleneksel ihracatçı sektörler arasında yer aldığı ifade edilebilmektedir. Dokuma-giyim sektörünün zaman içinde geçirdiği yapısal dönüşümün ekonomi geneline nasıl yansıdığı ve sektörün Türkiye ekonomisinde zaman içerisindeki önemi benzer şekilde bu bölümde yapılacaktır.

1973-1985 dönemi düşünüldüğünde, dokuma-giyim sektörü 1980'lerin başında izlenen makro iktisadi politikalara<sup>8</sup> gösterdiği tepki nedeniyle yapısal bir dönüşüm göstermiştir. Tablo 3c'de yer alan birinci panelden 1985 yılında dokuma-giyim sektörünün karşı karşıya kaldığı nihai mal ve ara girdi talep yapısının 1973 seviyesinde kalması halinde bu durumun ekonomide yaratacağı etkinin ne olacağı açıkça görülmektedir. Buna göre, bu sektörün makro politikalara karşı verdiği tepki sonucunda geçirdiği dönüşüm ekonomiye %6.3 oranında bir ek üretim kazandırmıştır. Bu artışın temel kaynağı ise, sektörün kendi kendine gerçekleştirmiş olduğu üretim artışıdır. Bu yapısal dönüşümün dokuma-giyim sektöründeki üretimi %89.3 oranında arttırdığı görülmektedir. Bu dönüşüm ihracat yoluyla dokuma-giyim sektöründeki üretim artışına kaynaklık teşkil ederken, aynı dönemde ekonomi düzeyinde ortaya çıkan %6.3'lük ekonomik büyümenin de en önemli kaynağını yine ihracat talebi oluşturmaktadır. Sektörel bu dönüşüm sonucunda, ithal ikamesi yolu ile ekonomide %21.4'lük bir üretim artışı gerçekleşirken, ara mallarda ithal rekabeti nedeniyle %49.8 oranında bir üretim kaybı oluşmuştur. Elde edilen bu bulgu, 1980'lerdeki ihracat artışının bir ölçüde ara girdi ithalatını da beraberinde getirdiğine işaret etmektedir.<sup>9</sup> Diğer bir deyişle Türkiye ekonomisi ihraç ettiği ürünlerin üretimi için gereksinim duyduğu girdileri ithal etmiştir. İlginç olabilecek bir başka bulgu ise, yurtiçi nihai talebin bu dönemde sektörün geçirdiği dönüşüm nedeniyle ortaya çıkan üretim artışlarına önemli bir kaynaklık etmediğidir.

Dokuma-giyim sektöründeki yapısal dönüşümün en çok 1985-1990 döneminde üretim artışına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönüşüm ekonomi genelinde %8.8 oranında bir üretim kazancı sağlamaktadır. Yine aynı dönemde ortaya çıkan bu üretim artışının kaynağının ihracattan sağlandığı görülmektedir. Bu dönemdeki sektörel üretimin %47'si ihracat artışından sağlamıştır. Öte yandan aynı sektörel dönüşümün nihai mal ve ara girdi kullanımında meydana getirdiği ithal ikamesi yoluyla da, ekonomide üretim kazançlarına neden olduğu anlaşılmaktadır. Önceki dönemle kıyaslandığında, dokuma-giyim sektöründeki asıl büyüme yaratıcı yapısal dönüşümün 1980'lerin başında değil, aynı dönemin ortalarında izlenen makroekonomik politikalara sektörün göstermiş olduğu tepki neticesinde meydana geldiği anlaşılmaktadır.

1990-1998 döneminde dokuma-giyim sektöründeki yapısal dönüşümün ekonomide yarattığı büyüme etkisinin bir önceki döneme göre düştüğü ve %7.5 seviyesine gerilediği görülmektedir. Sektördeki bu yapısal dönüşümün ihracat talebi ve nihai mallarda ithal ikamesi yolu ile üretim artışına yol açtığı ve ekonomide ara girdi kullanımında ithal rekabeti yarattığı ve bu nedenle toplamda %19.3 seviyesinde üretim kaybına neden olduğu ifade edilebilir. Bu dönemde yaşanan bir diğer gelişme ise, dokuma-giyim sektöründeki yapısal dönüşümün tarım-madencilik sektöründe üretim kayıplarına neden olmasıdır. Dokuma-giyim sektörünün kullandığı girdilerin büyük ölçüde ithal ediliyor olması nedeniyle, tarım sektörü artan ithal girdi rekabeti ile karşı karşıya kalmakta ve üretim seviyesi düşmektedir.

<sup>8</sup> Bu politikalar konusunda Arıcanlı ve Rodrik (1990) ve Nas ve Odekon (1992) detaylı bilgi içermektedir.

<sup>9</sup> Günçavdı ve Küçükçifçi (2001) Türkiye ekonomisindeki bu yönde gözlenen gelişmelere dikkat çekmektedir.



**Tablo 3c. Dokuma ve Giyim Sektöründe Hiçbir Değişme Olmadığında Ortaya Çıkan Üretim Kayıp (-) ve Kazançlar (+) (%)**

Sektörler	Nihai talep	ihracat	Nihai mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Ara mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Leontief teknolojik değişim	Toplam Değişiklik
<b>1973-1985</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	-	+	+	+ 2.4
2. Gıda, içki, tütün	-	-	-	+	-	- 0.8
3. Dokuma ve giyim	-	-	-	+	-	- 89.3
4. Metal ana sanayi	-	-	-	-	+	- 1.7
5. Elektrikli makineler	-	-	-	-	-	- 0.1
6. Diğer imalat	-	-	-	-	-	- 3.2
7. Hizmetler	-	-	-	+	-	- 1.9
<b>TOPLAM</b>	<b>- 1.8</b>	<b>- 23.7</b>	<b>- 21.4</b>	<b>+ 49.8</b>	<b>+ 30.2</b>	<b>- 6.3</b>
<b>1985-1990</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	-	-	-	- 4.1
2. Gıda, içki, tütün	-	-	-	-	+	- 3.8
3. Dokuma ve giyim	-	-	-	+	-	- 95.9
4. Metal ana sanayi	-	-	-	-	+	- 1.5
5. Elektrikli makineler	-	-	-	-	+	- 0.5
6. Diğer imalat	-	-	-	-	+	- 1.6
7. Hizmetler	-	-	-	-	-	- 3.6
<b>TOPLAM</b>	<b>- 6.2</b>	<b>- 47.0</b>	<b>- 36.5</b>	<b>- 10.2</b>	<b>- 7.9</b>	<b>- 8.8</b>
<b>1990-1998</b>						
1. Tarım ve madencilik	+	-	-	+	+	+ 43.3
2. Gıda, içki, tütün	+	-	-	+	+	+ 4.9
3. Dokuma ve giyim	+	-	-	+	-	- 97.8
4. Metal ana sanayi	+	-	-	+	+	- 0.3
5. Elektrikli makineler	+	-	-	+	-	- 0.1
6. Diğer imalat	+	-	-	+	-	- 1.6
7. Hizmetler	+	-	-	+	+	+ 2.6
<b>TOPLAM</b>	<b>- 25.1</b>	<b>- 29.3</b>	<b>- 29.4</b>	<b>+ 19.3</b>	<b>+ 284.1</b>	<b>- 7.5</b>

Kaynak: Yazarların Hesaplamaları.

**Tablo 3d . Elektrikli Makinalar Sanayi Sektöründe Hiçbir Değişme Olmadığında Ortaya Çıkan Üretim Kayıp (-) ve Kazançlar (+) (%)**

Sektörler	Nihai talep	ihracat	Nihai mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Ara mallarda ithal ikamesi (veya rekabeti)	Leontief teknolojik değişim	Toplam Değişiklik
<b>1973-1985</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	+	-	+	- 0.4
2. Gıda, içki, tütün	-	-	+	-	+	- 0.1
3. Dokuma ve giyim	-	-	+	-	+	- 0.1
4. Metal ana sanayi	-	-	+	-	+	- 5.3
5. Elektrikli makinalar	-	-	+	-	-	- 96.9
6. Diğer imalat	-	-	+	-	+	- 1.3
7. Hizmetler	-	-	+	-	+	- 0.7
<b>TOPLAM</b>	<b>- 5.5</b>	<b>- 1.9</b>	<b>+ 20.1</b>	<b>- 119.4</b>	<b>+ 30.9</b>	<b>- 4.5</b>
<b>1985-1990</b>						
1. Tarım ve madencilik	+	-	-	+	-	- 0.1
2. Gıda, içki, tütün	+	-	-	+	-	- 0.0
3. Dokuma ve giyim	+	-	-	+	-	- 0.0
4. Metal ana sanayi	+	-	-	+	-	- 13.4
5. Elektrikli makinalar	+	-	-	+	-	- 70.1
6. Diğer imalat	+	-	-	+	-	- 0.1
7. Hizmetler	+	-	-	+	-	- 0.2
<b>TOPLAM</b>	<b>+ 2.1</b>	<b>- 11.1</b>	<b>- 409.2</b>	<b>+ 43.4</b>	<b>- 12.8</b>	<b>- 1.4</b>
<b>1990-1998</b>						
1. Tarım ve madencilik	-	-	+	+	+	- 0.4
2. Gıda, içki, tütün	-	-	+	+	+	- 0.1
3. Dokuma ve giyim	-	-	+	+	-	- 0.3
4. Metal ana sanayi	-	-	+	+	+	+ 65.3
5. Elektrikli makinalar	-	-	+	+	-	- 95.0
6. Diğer imalat	-	-	+	+	+	- 0.8
7. Hizmetler	-	-	+	+	+	- 0.3
<b>TOPLAM</b>	<b>- 35.3</b>	<b>- 10.4</b>	<b>+ 23.4</b>	<b>+ 6.6</b>	<b>+ 414.9</b>	<b>- 11.6</b>

Kaynak: Yazarların Hesaplamaları.

### Elektrikli Makina Sanayi

Türkiye ekonomisinde geleneksel ihracatçı olma özelliği göstermeyen bu sektör, son yıllarda önemli dönüşümler geçirmiştir. Sadece bu sektörün 1973-1985 döneminde geçirmiş olduğu yapısal dönüşüm ekonomi genelinde %4.5 seviyesinde bir üretim artışı yaratırken, 1990-1998 döneminde gerçekleşen yapısal dönüşüm %11.6 seviyesinde üretim artışı yaratmaktadır. 1973-1985 dönemi içindeki dönüşüm bu sektörün üretiminin %96.9 oranında artmasına neden olurken, diğer sektörlerin üretimi üzerine olumlu yönde, önemli bir etki yaratmamıştır. Elektrikli makina sektöründe bu dönemdeki dönüşüm ekonomi genelinde nihai mal talebinde ithal rekabeti ortaya çıkarırken, ara girdi kullanımında ithal ikamesi yaratılarak %119,4 seviyesinde üretim artışı sağlanmasına neden olunmuştur.

Tablo 3d'den de görülebileceği gibi, 1985-1990 dönemindeki makroeko-nomik politikaların yarattığı sektörel dönüşümün ekonomide meydana getirdiği ekonomik büyümenin bir önceki döneme göre oldukça düşük seviyelerde gerçekleştiği görülmektedir. Ancak sektörel dönüşüm ile metal ana sanayinde %13.4'lük üretim artışı olduğu görülmektedir. Elektrikli makina imalat sanayindeki dönüşüm sonucunda ihracata yönelik üretimde %11.1 seviyesinde bir artış gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm nihai mallarda büyük ölçüde ithal ikamesi yaratırken, ara girdi kullanımında ileri boyutlarda olmasa da, ithal rekabeti yaratmıştır. Bu arada, bu döneme ilişkin ortaya çıkan en önemli gelişme elektrikli makina imalat sanayindeki değişimin neden olduğu ithal ikamesidir.

Sektördeki yapısal değişimin 1990-1998 döneminde ekonomide yarattığı büyüme %11.6 seviyelerindedir. Bu dönüşüm başta nihai talep yapısında, ardından ihracat yolu ile ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yaratırken, nihai mal ve ara girdi ithalatında ortaya çıkan ithal rekabeti yüzünden üretim kayıplarına neden olunmuştur. Elektrikli makinalar sanayinde görülen yapısal

gelişmeler metal ana sanayi üretimini olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun nedeni, elektrikli makineler sektörünün girdi kullanım oranında ortaya çıkan düşüşlerin neden olduğu ara girdi talebi ile yine bu sektörün metal ana sanayinin üretebildiği girdilerin ithalat rekabeti ile karşı karşıya kalıyor olmasıdır.

### 3.4. Seçilmiş Sektörler Üzerine Son Söz

Seçilmiş sektörler için yukarıda yaptığımız detaylı incelemelerden sonra, bu sektörler için ortaya çıkan birtakım genel özellikleri toplu olarak gözden geçirmekte fayda bulmaktayız. Tablo 3’den elde edilen sonuçlardan yararlanılarak oluşturulan Tablo 4’te seçilmiş sektörlerin her birinde ortaya çıkan yapısal dönüşümlerin ekonomide yarattığı büyümenin boyutları toplu olarak görülmektedir. Tablo 4’e göre tarım-madencilik sektöründe ortaya çıkan yapısal dönüşümlerin ekonomide yarattığı üretim artışı son dönemde düşmektedir. Sektördeki bu dönüşümlerin ek üretim yaratıcı özelliği kaybolmuştur. Bu durumun tarım-madencilik sektörünün Türkiye ekonomisindeki konumu ile ilgisi bulunduğunu düşünmekteyiz. Herşeyden önce tarım-madencilik sektörünün diğer sektörler için girdi sağlayıcı özelliği bulunmaktadır ve bu özelliği sebebiyle geçmişte ekonomide üretim artışlarına kaynaklık etmiştir. Ancak son yıllarda tarım-madencilik sektörünün karşı karşıya kaldığı ithal rekabeti sektörün bu fonksiyonunu yerine getirmesini ve bu yolla üretim artışlarına kaynaklık etmesini engellemektedir. Sektörün tekrar üretim artışlarına kaynaklık edebilmesi için her şeyden önce diğer sektörlerin ihtiyaç duyduğu tipte ve koşullarda ara girdi sağlayabilecek duruma gelmesi gerekmektedir. Bu hem sektörün ürün deseni ve hem de fiyat politikası ile ilgili birtakım politika değişikliklerini düşünmeyi gerekli kılmaktadır.

Gıda-içi-tütün sektörünün maruz kaldığı gelişmelerin de zaman içinde yarattığı büyüme etkisi zayıflamaktadır. Bu sektör 1980’lerin ilk yıllarında ihracatçı bir özellik göstermiştir. Sektördeki yapısal değişimler sektörü giderek daha çok ithal rekabeti ile karşı karşıya bırakmaktadır. Sektörün, bir ölçüde izlenen makroekonomik politikaların sonucu meydana gelen artan ithalat ile rekabet gücünün artırılması gerekmektedir.

**Tablo 4. Seçilmiş Sektörlerin Dönemler İtibariyle Üretim Yaratma Kapasiteleri**

	1973-1985	1985-1990	1990-1998
Tarım ve madencilik	4.7	21.4	-1.2
Gıda, içki, tütün	15.0	4.6	3.9
Dokuma ve giyim	6.3	8.8	7.5
Elektrikli makina imalatı	4.5	1.4	11.6

Kaynak: Yazarların hesaplamaları

Türkiye ekonomisinde önem arz eden bir diğer sektör ise dokuma-giyim sektörüdür. Sektörün makroekonomik politikalarındaki değişimler sonucunda maruz kaldığı yapısal dönüşümlerin büyüme yaratıcı etkisi, zaman içinde çok fazla değişiklik göstermemekte ve sektör ekonomi için önemini hala korumaktadır. Yukarıdaki incelemelerimiz sonucunda, sektörün ihracatçı özelliğinin ön plana çıktığı görülmüştür. Ancak son yıllarda girdi kullanımını açısından dokuma-giyim sektöründeki yapısal değişim, başta sektörün kendi içinde olmak üzere genelde ekonomiyi ithal rekabetine maruz bırakmaktadır. Bu durum ekonomide belli ölçüde üretim kayıplarını beraberinde getirmektedir. Sektörün bu haliyle bile yarattığı büyüme düşünüldüğünde, dokuma-giyim sektörünün ihtiyaç duyduğu ara girdilerin rekabetçi bir şekilde ve istenilen kalitede üretilmesinin ekonomide yaratacağı üretim artışlarının ekonomik büyümeye çok daha fazla olumlu etki yaratabileceğini düşünmekteyiz.

Son olarak elektrikli makina imalat sektöründe ortaya çıkan değişimlerin ekonomi üzerinde yarattığı büyüme, son dönemde oldukça yüksek düzeylerde gerçekleşmiştir. Sektörün bu performansında iç talebin ve ihracatın önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Ancak sektör ara girdi kullanımını açısından ithal rekabeti yaratarak hem sektörel, hem de ekonomi düzeyinde üretim kayıplarına da kaynaklık etmektedir.

#### 4. TÜRKİYE EKONOMİSİNİN İSTİHDAM İMKANLARI

Türkiye ekonomisinin karşı karşıya kaldığı bir diğer sorun ise ekonominin istihdam yaratma kapasitesinin düşüklüğü ve işsizlik sorunudur. Bu bölümün amacı Türkiye ekonomisinin sektörel ve ekonomik düzeyde istihdam yaratma kapasitesini incelemektir. Bunun ardından istihdama kaynaklık eden faktörlerin neler olduğu üzerinde durulacaktır.

Bir ekonomide istidamın iki kaynağı bulunmaktadır. Bu çalışmada bu kaynakların her birinin hem genel ekonomi düzeyinde, hem de sektörel düzeyde ek istihdam yaratmadaki rolünün ne olduğu incelenecektir.<sup>10</sup> İstihdamın bahsi geçen kaynakları sırasıyla şunlardır:

- 1. Ekonomik Büyüme:** Bir ekonomideki üretim teknolojisi veriyken, ekonominin büyüebilmesinin sonucunda mevcut teknolojiyle daha fazla üretimi temin edebilmek için daha fazla üretim faktörüne ihtiyaç duyulacaktır. Üretim teknolojisi ile kastedilen bir üretim sürecinin gerçekleştirilebilmesi için gereksinim duyulan emek ile sermaye kullanım oranıdır. Seçilen teknoloji uyarınca üretim ya emek yoğun veya sermaye yoğun bir şekilde yapılabilmektedir. Ne tip bir teknolojinin kullanılacağı ise büyük ölçüde her iki üretim faktörüne ait nispi fiyatlara bağlı olarak belirlenecektir. Üretim teknolojisi veriyken, üretimde kullanılan emek ve sermaye miktarları arasındaki oran sabit kalmaktadır. Büyüme ile birlikte, daha fazla üretebilmek için her iki üretim faktörünün de kullanım miktarı, aralarındaki oran değişmeden aynı miktarda artacaktır. Bu yolla ortaya çıkan istihdama *büyüme kaynaklı istihdam* demekteyiz. Bu yönde bir istihdam kazancı için ekonominin büyümesinin temin edilmesi gerekmektedir.
- 2. Emek Odaklı Teknolojik Değişme:** Bazı durumlarda üretim düzeyi veriyken ekonominin istihdam imkanlarında artışlarla karşılaşılabilir. Bu artışların arkasında üretimde kullanılan emek ve sermaye kullanım oranında emek lehine bir değişme yer alabilir. Bir şekilde emek istihdamının görece olarak daha cazip hale gelmesinin bir sonucu olacak bu gelişme sonucunda üretim süreci daha emek yoğun bir süreç haline gelecektir. Emek lehine olabilecek olan bu gelişmeler arasında, emek maliyetlerinin sermayeye göre daha cazip hale gelmesi veya emeğin üretkenliğinin artması görülebilir. Özellikle istihdam yaratmaya yönelik birtakım sosyal politikalar emek istihdamının cazibesinin artmasına neden olurken, üretim teknolojisinin de böylece emek lehine değişmesine imkan tanıyacaktır. Ancak bu tip istihdam yaratmaya yönelik tedbirler kısa vadede sorunun giderilmesine imkan tanır. Azalan verimler yasası uyarınca istihdam oranı artan üretim faktörünün verimliliği belli bir noktaya kadar artarken, bir noktadan sonra azalmaya başlayacak ve nispi olarak o üretim faktörünün maliyeti orta ve uzun vadede yükselecektir. Bu nedenden ötürü uzun vadede ekonominin istihdam kapasitesinin artırılabilmesi büyümenin de temin edilmesiyle mümkün olacaktır. Çalışmamızda *emek-sermaye* oranı sermaye stokuna ait verilerin bulunmaması nedeniyle hesaplanamamış, ancak onun yerine ve aynı amaca yönelik olarak emek-hasıla oranı kullanılmıştır. Bu oranla bir birimlik üretimde kullanılan emek miktarının ne olduğu ifade edilmektedir. Emek hasıla oranındaki düşüşler emek verimliliğinden kaynaklanabileceği gibi, kayıt dışı istihdam nedeniyle resmi rakamlara yansımaya ancak fiili olarak üretimde istihdam edilen işgücünün hesaplamalarda yer almaması nedeniyle olabilir.

Türkiye ekonomisinin dönemler itibarıyla istihdam yaratma kapasitesi ile kaynaklarını görebilmek açısından, yine girdi-çıkıtı tablolarındaki verilerden yararlanılacaktır. İnceleme dönemimiz, önceki incelemelerimizle paralel olarak 1973-1998 arası kapsamaktadır. Sektörel düzeyde işgücü verileri TÜİK Hanehalkı İşgücü anketlerinden elde edilen verilerden yararlanılarak oluşturulmuştur. Bu anketlerdeki verilerden yola çıkarak, üçüncü bölümde yapmış olduğumuz sektörel ayrıştırmanın aynısını bu bölümde yapamamaktayız. Eldeki istihdam verileri elverdiği ölçüde, sektörel ayrıştırmamız *tarım, madencilik, imalat, enerji ve hizmetler* gibi alışlagelmiş gruplandırmayı referans almaktadır. Tablo 5'de sektörel düzeyde ve her bir inceleme dönemi için hesaplanmış olan emek-hasıla oranları sunulmaktadır. Bu oranlar incelendiğinde tarım sektörünün 1973 yılında 86.9 olan emek-hasıla oranının 1998 yılına gelindiğinde 32.5 seviyesine gerilediği ve tarımsal üretimde

<sup>10</sup> İstihdamın kaynaklarının neler olduğuna yönelik yapılacak olan hesaplamalarımıza dayanak teşkil edecek olan hesaplama yöntemi konusundaki detaylı açıklamalar Günçavdı ve Küçükçifçi (2004)'de bulunabilir.

kullanılan emek miktarının zaman içerisinde, aşamalı bir şekilde azaldığı görülmektedir. Benzer bir eğilim madencilik sektörü için de geçerliken, hizmetler sektöründe tam tersi bir eğilim göze çarpmaktadır. Ancak hizmetler sektöründeki emek-hasıla oranının 1985 sonrasında hafif bir düşme kaydettiği de görülmektedir. Diğer sektörlerde de, emek-hasıla oranları zaman içinde düşüş kaydetmiştir. Elde edilen bu sonuç, bir ölçüde Türkiye ekonomisinde gerçekleşen üretimin emek yoğunluğunda bir azalmanın bir göstergesi olarak düşünülebilir. Bu durumun ülke ekonomisinin dünya piyasalarında karşı karşıya kalmış olduğu rekabet ile ülke içinde izlenen bir takım makroekonomik politikaların bir sonucu olarak kabul edilebilir.

**Tablo 5. Emek-Hasıla Oranındaki Değişim**

Sektörler	Emek-hasıla oranları (kişi / milyon TL)			
	1973	1985	1990	1998
Tarım	86,9	56,4	34,4	32,5
Maden	31,6	25,4	14,9	9,8
İmalat	9,4	6,3	5,0	4,1
Enerji	20,3	14,0	10,1	9,3
Hizmetler	9,6	19,1	18,8	16,4

Kaynak: *TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketleri*, çeşitli yıllar, Ankara: TÜİK.

Yukarıda açıklandığı gibi bir ekonomide istihdamın iki tür kaynağının olduğu düşünülmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde bu kaynakların her birinin etkisinin ne düzeyde gerçekleştiği incelenmeye çalışılmaktadır. İncelemelerimizde bu iki kaynaktan sektörel üretim artış oranı (ekonomik büyüme) ve üretimin emek-hasıla oranındaki değişimin istihdam üzerine yapmış olduğu etkiler hesaplanmıştır. Ekonomik büyümenin istihdam etkisi hesaplanırken, üretimin emek-sermaye oranının sabit kaldığı düşünülecek ve belli bir emek sermaye oranı geçerliken iki dönem arasındaki ekonomik büyümenin ortaya çıkarttığı istihdam seviyesindeki değişim hesaplanmaya çalışılacaktır. Bu hesaplama yapılırken, emek-sermaye oranının inceleme yapılan dönemin başlangıç seviyesinde sabit kaldığı varsayılacaktır. Öte yandan, emek-hasıla oranındaki değişimin yarattığı istihdam artışı veya azalışı hesaplanırken de, dönem sonu üretim seviyesinin gerçekleştirilmesi halinde emek-hasıla oranındaki değişimin ortaya çıkaracağı istihdam düzeyinin ne olacağı hesaplanacaktır. Toplam etki ise bu iki etkinin toplamından oluşacaktır (*bkz.* Günçavdı ve Küçükçifçi, 2001). Tablo 6'da bu hesaplamaların sonuçları yer almaktadır.

Dönemler itibarıyla Türkiye ekonomisinin toplam istihdam yaratma kapasitesine bakıldığında, 1973-1985 döneminde istihdam yaratma kapasitesinin 3,0 olduğu, 1985-1990 döneminde bunun 1,1'e düştüğü ve 1990-1998 döneminde de hafif bir artış ile 1,2 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Ancak ekonominin toplam istihdam yaratma kapasitesi hiç bir zaman 1973-1985 dönemindeki seviyeye ulaşamamıştır. Tablo 6'nın ortaya koyduğu bir diğer önemli bulgu ise, ekonomik büyümenin istihdam yaratma etkisinde de zaman içinde bir azalmanın gerçekleşmiş olduğudur. 1973-1985 döneminde ekonomik büyüme, ekonomi çapında 15,5 istihdam yaratma kapasitesine sahipken, 1985-1990 döneminde bu 6,1'e, 1990-1998 döneminde ise 3,5 seviyesine gerilemiştir. Artık, Türkiye ekonomisinde büyüme yaratarak istihdam yaratabilmenin sonuna gelinmiştir. Emek-hasıla oranındaki değişimlerin de istihdam yaratmadığı, aksine istihdamın azalmasına neden olduğu Tablo 6'dan elde edilen bir diğer bulgudur. Buna göre emek-sermaye oranındaki emek aleyhine gelişen değişim 1973-1985 döneminde istihdamın 12,5; 1985-1990 döneminde 5,0; 1996-1998 döneminde ise 2,3 değerinde düşmesine neden olmaktadır. Bu bulgu Türkiye ekonomisinde ortaya çıkan emek-hasıla oranındaki değişimlerin, emek kullanımını azaltıcı şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Ancak bu azalmanın zamanla hız kaybettiği de incelemelerimizden anlaşılmaktadır. Emek piyasasına ilişkin birtakım gelişmeler, aksaklıklar ve katılıklar bu tür gelişmenin nedenleri arasında sayılabilir (Gürsel *vd.*, 2004).

Tablo 6, sektörel düzeyde incelendiğinde tarım sektörünün istihdam yaratma kapasitesinin son dönemde tümüyle ortadan kalktığı görülmektedir. Aynı sektör için büyümenin istihdam yaratma düzeyi de zaman içinde önemli ölçüde azalmıştır. Tablo 6'daki diğer sektörlerin de istihdam yaratma kapasitelerinde düşüşler görüldüğü anlaşılmaktadır. Dikkate değer bir nokta da, sektörel düzeyde büyümenin istihdam yaratma kapasitesinde kaydedilen düşüşlerdir. Bir yandan sektörlerdeki

büyümenin istihdam yaratma kapasiteleri düşerken, diğer yandan da üretim teknolojilerinde emek aleyhine gerçekleşen gelişmelerin de etkisiyle sektörel istihdam kapasitelerinde düşüş kaydedilmektedir.

**Tablo 6. İstihdamın Kaynakları**

	İstihdamın kaynakları (kişi / milyon TL)		
	Ekonomik büyüme	Emek-hasıla oranındaki değişimler	Toplam değişme
		<b>1973-1985</b>	
Tarım	29,7	-30,5	-0,8
Maden	12,3	-6,2	6,1
İmalat	5,1	-3,2	1,9
Enerji	2,8	-0,5	2,3
Hizmetler	10,8	5,5	5,3
<b>Toplam</b>	<b>15,5</b>	<b>-12,5</b>	<b>3,0</b>
		<b>1985-1990</b>	
Tarım	23,6	-22,0	1,6
Maden	8,8	-10,5	-1,7
İmalat	1,7	-1,2	0,5
Enerji	1,6	-1,2	0,4
Hizmetler	5,2	-3,8	1,4
<b>Toplam</b>	<b>6,1</b>	<b>-5,0</b>	<b>1,1</b>
		<b>1990-1998</b>	
Tarım	1,9	-1,9	0,0
Maden	2,1	-5,1	-3,0
İmalat	1,9	-1,0	0,8
Enerji	-0,1	2,4	2,3
Hizmetler	2,8	-0,8	2,0
<b>Toplam</b>	<b>3,5</b>	<b>-2,3</b>	<b>1,2</b>

Kaynak: Yazarların hesaplamaları.

## 5. SONUÇ

Dünya ekonomisindeki değişimler Türkiye ekonomisinde de önemli dönüşümlerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluklara koşut olarak belirlenen ekonomik öncelikler ve uygulanan makroekonomik politikalar Türkiye ekonomisinin üretim yapısında yaşanan dönüşümlerde önemli rol oynamışlardır. Bu rol uyarınca, inceleme yaptığımız dönem içinde birtakım sektörler öne çıkmış, bazı sektörler ise eski önemini yitirmiştir. Öte yandan ekonominin dışa açıklılığı sebebiyle, uluslararası iş bölümü bazı sektörlerin üretim yapılarının bu iş bölümüne uygun bir şekil alamamasına neden olmuştur.

Bu çalışmada yapmış olduğumuz incelememiz uyarınca, 1980'li yıllarda Türkiye ekonomisinde birincil önceliği oluşturan, üretici sektörlerin döviz geliri yaratabilme kapasitesine sahip olabilmeleridir. Bu öncelik uyarınca gıda-içki-tütün ve dokuma-giyim gibi sektörler ihracatçı yapıları nedeniyle ön plana çıkarken, ekonomiye döviz geliri kazandırmalarından dolayı birçok makroekonomik politika uygulamalarında bu sektörler lehine birtakım önceliklere yer verilmiştir. Bu çalışmamızda da görüldüğü gibi, her iki sektör de 1980'li yıllarda belli ölçüde ihracatçı özellik göstermekte ve sektörel üretim artışlarında ihracatın payı önemli seviyelerde seyretmektedir. Ancak son yıllarda bu sektörlerin ihracatçı özelliklerinde bir azalma gözlemlenmekte birlikte, elektrikli makina imalat sektörünün ihracatçı özellik kazanmaya başladığı görülmektedir. İhracatçı sektörler için elde edilen bir önemli bulgu ise, bu sektörlerin ara girdi kullanımında artan oranda ithal rekabeti ile karşı karşıya kalmaları ve bunun sonucunda da artan ithal girdi kullanımınıdır. Bir ölçüde bu bulgu bizi, Türkiye ekonomisinin nihai mal ihracatı için gerekli üretimi ithal ara girdi kullanarak gerçekleştirdiği sonucuna ulaştırmaktadır. Bu konu ile ilişkili bir diğer önemli konu ise, ekonominin istihdam yaratma kapasitesinde zaman içinde görülen azalmalardır. Dolayısıyla ihracatçı özelliği bulunan sektörler de dahil olmak üzere ihracat talebini karşılamaya yönelik üretim artışının kaynaklık teşkil edeceği istihdam miktarının düşmüş olması beklenen bir sonuçtur.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, ekonomide hem sektörel düzeyde hem de ekonomi genelinde istihdam yaratma kapasitesinde önemli düşüşler görülmüştür. Günümüz Türkiye ekonomisi üzerine

yapılan tartışmalarda da ifade edildiği gibi, yapmış olduğumuz hesaplamalarımızdan, ekonomik büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin oldukça düştüğü ve üretim süreçlerinin ise daha az emek talebi yaratacak bir şekilde geliştiği anlaşılmaktadır. Türkiye gibi sermaye maliyetinin yüksek olması beklenen bir ekonomide ortaya çıkan bu gelişme her ne kadar bir paradoks gibi görünse de, emek maliyetlerin yüksekliği ve işgücü piyasalarına yönelik oluşacak olası katılıklar emek talebi aleyhine oluşan bu tercihlerin meydana gelmesinde önemli rol oynamış olabilir.<sup>11</sup> İstihdam yaratabilme kapasitesinin nispi yüksekliği nedeniyle hizmet sektörü işsizlik ile mücadelede önemli bir misyon üstlenebilecek bir görünümde. Türkiye için önemli bir sektör konumunda olan tarım sektöründe, giderek daha az emek istihdam edilmekte ve bu sektördeki istihdamın ekonomik büyümeye tepkisinde de önemli bir azalma görülmektedir.

## KAYNAKLAR

- Albala-Bertrand, J.M. (1999) "Structural Change in Chile: 1960-90." *Economic System Research*, 11 (3), pp. 301-319.
- Arıcanlı, T. ve D. Rodrik, eds. (1990), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*. London: MacMillan Press.
- Boratav, K. (1990), "Inter-class and Intra-class Relations of Distribution Under Structural Adjustment: Turkey During 1980s", in Tosun Arıcanlı and Dani Rodrik, eds., *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*, London: MacMillan Press.
- Bulmer-Thomas, V. (1982), *Input-Output Analysis in Developing Countries*. New York: Wiley.
- Gregory, M. ve C. Greenhalgh (1997), "International Trade, De-industrialization and Labour Demand: An Input-Output Study for the UK (1979-90)", in J. Borkakoti and C. Milner eds., *International Trade and Labour Markets*, London: MacMillan Press, pp. 62-89
- Günçavdı, Ö. ve S. Küçükçifçi (2001), "Foreign Trade and Factor Intensity in an Open Developing Country: An Input-Output Analysis for Turkey." *Russian & East European Finance and Trade* 37 (1), pp. 75-88.
- Günçavdı, Ö. ve S. Küçükçifçi ve A. McKay (2003), "Adjustment, Stabilisation and the Analysis of the Employment Structure in Turkey: An Input-Output Approach." *Economics of Planning*, 36 (4), pp.315-331.
- Günçavdı, Ö. ve S. Küçükçifçi (2004), "Türkiye Ekonomisinin Üretim ve İstihdam Yapısı Üzerine Gözlemler." *İktisat İşletme ve Finans* 19 (216), pp.16-39.
- Günçavdı, Ö. ve S. Küçükçifçi (2005), "Financial Reforms and the Decomposition of Economic Growth: An Investigation of The Changing Role of The Financial Sector in Turkey." *Review of Middle East Economics and Finance* 5 (1), pp. 59-82.
- Gürsel, S., H. Levent, İ. İlkaracan, M. Ulus, E. Taştı, D. Sezer, A. Yörükoğlu Eratak, H. Ezberci ve K. Orhan (2004), *Türkiye İşgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı ve İşsizlik*. Yayın No. TÜSİAD-T2004-11381, İstanbul: TÜSİAD.
- Hoekman, B. M. ve S. Togan, eds. (2005), *Turkey: Economic Reform & Accession to the European Union*. London: CEPR and World Bank.
- Köse, H ve E. Yeldan (1996), "Notes on the Data Base of Multi Sectoral Computable Equilibrium Models" (in Turkish), *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 2-3 (1), pp. 59-83.

---

<sup>11</sup> Türkiye ekonomisindeki önemli problemlerden biri de kayıt dışılıklardır. Hem üretimde, hem de istihdamda yaygın bir uygulama olan kayıt dışılık, bir ölçüde kayıtlı üretim ve istihdam rakamlarında azalmalara neden olabilmektedir. Bu durumda ise, kayıt dışı istihdamda artış, kayıtlı istihdamda ise azalış meydana gelecektir. İşgücü piyasalarına yönelik analizlerde, ölçülmesinde zorluklar olmasına rağmen bu kayıt dışı istihdam gerçeğinin de dikkate alınmasında fayda vardır.

- Leontief, V. (1951), *The Structure of the American Economy 1919-39: An Empirical Application of Equilibrium Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Nas, T. ve M. Odekon, eds. (1992), *Economics and Politics of Turkish Liberalisation*. Bethlehem: Lehigh University Press.
- Togan, S. (2004), "Turkey: Toward EU Accession." *The World Economy*, 27 (7), pp. 1013-1045.
- Tokdemir, E. ve G. Günlük-Şenesen (1997), "Does Liberalisation Reduce Foreign Trade Data Discrepancies? Counterevidence from Turkey 1970-1991." *International Review of Applied Economics*, 11 (2), pp. 287-302.
- Türkiye İstatistik Kurumu, Çeşitli yıllar, Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları. Ankara: TÜİK.
- Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye Ekonomisi'nin Input Output Yapısı 1973, 1985, 1990 ve 1998. Ankara: TÜİK